Vachaspatyam

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha

Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

2013, Krasnodar

॥ मुखबन्धविज्ञापनम् ॥

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं कोषश्चाधिगन्तुम्। तत्र व्याकरणात् प्रायो यौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां केषाञ्चित् यौगिकानामपि। कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम्। तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्गसहितस्यैवार्थबोधनम्। तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषान्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्य्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागमप्रदर्श्य अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात् खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्व्वकम् एकविधभाषयैवार्थबोधनं युक्तम्। किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात् शब्दानां सर्व्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठेनाथप्रतिपादनात् व्युत्पित्सूनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता। किञ्च तत्रोक्तानामपि शब्दानामवयवार्थज्ञानमसुलभमेव। नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविधविद्यावता डाक्तरोपाधिना "उइलिसन्' साहेवेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृतश्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्व्वकं सुपरिपाट्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृतशब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्त्वद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः। अतः संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीकमेकमभिधानं व्युत्पित्सूनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पोऽवर्त्तत। किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थं सार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समजनि। अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाजविभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एइच् उड्री) इति नामकं साहेवं प्रत्यावेदितम्। मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहितः वङ्गगवर्णमेण्टः अयुतं मुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूल्ये चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखीबभूव। अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्म्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याकरणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोड्य बहुलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य उद्धृत्य दर्शितानि। आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शि। ततः पाणिन्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि। यौगिकशब्दविशेषे पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थप्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रिया; ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे ये ये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रत्युक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुदलेखि। "नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्व्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनापि स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषां धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः, पदनियमः, इङ्गून्यतादि, सकर्म्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृत्सु च रूपञ्च दर्शितम्। यद्यपि अर्थविशेषोत्कीर्त्तनं संस्कृतभाषयैव सर्व्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थबहिर्भूततासूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थप्रकाशनं कृतम्।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः। अतिप्रामाणिकतया पाणिनीयागमानुसार्य्येव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्रादृतम्।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्पवित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भूदित्यनया धिया खण्डश एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति। प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्खलनं सुधीभिः समुद्भाव्येत तच्च तैः निजगुणेन परिशोधनीयम्। शिवमस्तु आ ं तत्सत्।

प्रमाणत्वेनोल्लिखितकोषनामानि

अजयपालकृतः — नानार्थसंग्रहः

गदसिंहकृता — नानार्थध्वनिमञ्जरी

चक्रपाणिदत्तकृता — शब्दचन्द्रिका

जटाधराचार्य्यकृतः — पर्य्यायनानार्थकोषः

दण्डाधिनाथकृता — नानार्थरत्नमाला

दुर्गादासविद्यावागीशकृता — धातुदीपिका

धनञ्जयकविकृता — नाममाला

धरणिदासब्राह्मणकृतः — सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः

नरसिंहकाश्मीरपण्डितकृतः — निघण्टुराजः अर्थात् राजनिघण्टुः

नारायणदासकविराजकृतः — राजवल्लभः

पद्मनाभदत्तद्विजकृतः — भूरिप्रयोगः

पुरुषोत्तमदेवकृतः — एकाक्षरकोषः

पुरुषोत्तमदेवकृतः — द्विरूपकोषः

पुरुषोत्तमदेवकृतः — त्रिकाण्डशेषः

पुरुषोत्तमदेवकृता — हारावली

भावमिश्रकृतः — भावप्रकाशः

मथुरेशपण्डितकृता — शब्दरत्नावली

महेश्वरवैद्यकृतः — विश्वप्रकाशः

मेदिनीकरवैद्यकृतः — नानार्थशब्दकोषः

रामेश्वरशर्म्मकृता — शब्दमाला

रत्नमालाकरवैद्यकृता — आयुर्वेदार्णवोत्थितपर्य्यायरत्नमाला

वोपदेवविप्रकृतः — कविकल्पद्रुमः

श्रीनन्दनभट्टाचार्य्यकृतं — वर्णाभिधानं

श्रीरामशर्म्मकृतः — उणादिकोषः

सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृते — उणादिवृत्ती

हलायुधभट्टकृता — अभिधानरत्नमाला

हेमचन्द्रजैनकृतः — अभिधानचिन्तामणिः

अथ° - अथर्ववेदः

अग्निपु° - अग्निपुराणम्

अध्य° - अध्यात्मरामायणम्

अध्या° - अध्यात्मरामायणम्

अध्या° - अध्यात्मरामायणम्

अभ्ययी° - अव्ययीभावः

अम° - अमरकोशः

आदि° - आदित्यपुराणम्

आदिपु° - आदित्यपुराणम्

आदिप° - आदिपर्व

आदित्यपु° - आदित्यपुराणम्

आन° - आनन्दरामायणम्

आनन्द° - आनन्दरामायणम्

अर्शआदि° - अर्श आदिगणः

अर्शा° - अर्श आदिगणः

आनु° - आनुशासिकपर्व

आनुशा° - आनुशासिकपर्व

आप° - आपस्तम्बसूत्रम्

आपस्त° - आपस्तम्बसूत्रम्

अलु° - अलुक्समासः

अलुक्स° - अलुक्समासः

अलुसमा° - अलुक्समासः

आश्व° - आश्वलायनीयम्

आश्व° - आश्वलायनीयम्।

आश्वा° - आश्वलायनीयम्

अव्य° - अव्ययम्

अव्य°-के - अव्ययम्

अव्य° - अव्ययीभावः

अव्यधी° - अव्ययीभावः

अव्ययी° - अव्ययीभावः

ईशोप° - ईशोपनिषत्

उप°स° - उपसर्गः

उणा° - उणादिकोषः

उणा° - उणादिकोषः

उणादि° - उणादिकोषः

एकदेशित° - एकदेशितत्पुरुषः

एकदेशिस° - एकदेशिसमासः

एकव° - एकवचनम्

ऐ° - ऐतरेयोपनिषद्

ऐत° - ऐतरेयोपनिषद्

ऐत° - ऐतरेयोपनिषद्

ऋ° - ऋग्वेदः

कठ° - कठोपनिषद्

कपिलका° - कपिलकारिका

कर्मधा° - कर्मधारयः

कर्म्म° - कर्म्मधारयः

कर्म्म° - कर्म्मधारयः

कर्म्म° - कर्म्मधारयः

का° - काशिका

का° - काशिका

कात्या° - कात्ययनः

कात्या° - कात्ययनः

कात्यासं° - कात्ययनः

काद° - कादम्बरी

काद° - कादम्बरी।

काद° - कादम्बरी।

कालिकापु° - कालिकापुराणम्

काव्य° - काव्यप्रकाशः

काव्यप्र° - काव्यप्रकाशः

काव्यप्र° - काव्यप्रकाशः।

काशी° - काशीखण्डः

काशी° - काशीखण्डः।

काशीख° - काशीखण्डः

काशीखण्ड° - काशीखण्डः

काशीमा° - काशीमाहत्म्यम्

किर° - किरातार्जुनीयम्

किरा° - किरातार्जुनीयम्

कीर° - किरातार्जुनीयम्

कुम° - कुमारसम्भवम्

कुमा° - कुमारसम्भवम्

कुमार° - कुमारसम्भवम्

कुसु° - कुसुमाञ्जलिः

कुसु° - कुसुमाञ्जलिः

कुसुमा° - कुसुमाञ्जलिः

कूर्म्मपुरा° - कूर्मपुराणम्

कृत्यचि° - कृत्यचिन्तामणिः

कृत्यचिन्ता° - कृत्यचिन्तामणिः

कौटि° - कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

खण्डनख° - खण्डनखण्डखाद्यम्

गतिस° - गतिसमासः

गृह्यसू° - गृह्यसूत्रम्

गी° - गीता

गौत° - गौतमीयम्

चण्डकौ° - चण्डकौशिकम्

चन्द्रा° - चन्द्रालोकः

चन्द्रा° - चन्द्रालोकः

चाण° - चाणक्यनीतिसूत्रम्

चु° - चुरादिः

चुरा° - चुरादिः

छान्दो° - छान्दोग्योपनिषद्

छन्दोग° - छन्दोगः परिशिष्टम्

छन्दोगप° - छन्दोगः परिशिष्टम्

छन्दोगपरिशि° - छन्दोगः परिशिष्टम्

छन्दोम° - छन्दोमञ्जरीएचु°- चुरादिः

जै° - जैमिनीयम्

ज्योति° - ज्योतिर्विदाभरणम्

तन्त्रसा° - तन्त्रसारः

ता° - ताण्ड्यब्राह्मणम्

ताण्ड्य° - ताण्ड्यब्राह्मणम्

तै° - तैत्तिरीयोपनिषद्

दशकु° - दशकुमारचरितम्

दायभा° - दायभागः

देवी° - देवीपुराणम्

देवीपुरा° - देवीपुराणम्

देवीभा° - देवीभागवतम्

द्वन्द्व° - द्वन्द्वसमासः

द्विक° - द्विकर्मकम्

द्विव° - द्विवचनम्

धातु° - धातुपाठः

धातुपा° - धातुपाठः

न° - नपुंसकलिङ्गम्

नीति° - नीतिशतकम्

न-ब° - नञ्-बहुव्रीहिः

नरसिंहपुरा° - नरसिंहपुराणम्

नार° - नारदसंहिता

नारदस° - नारदसंहिता

नि° - निपातः

निरु° - निरुक्तम्

नित्यकर्म्मधा° - नित्यकर्मधारयः

नित्यस° - नित्यसमासः

नित्यसमा° - नित्यसमासः

नी° - नीतिशतकम्

नीति° - नीतिशतकम्

न्यायस° - न्यायसूत्रम्

नैया° - नैयायिकाः

देवीमा° - देवीमाहात्म्यम्

देवोमा° - देवीमाहात्म्यम्

देवोमा° - देवीमाहात्म्यम्

द्व° - द्वन्द्वसमासः

नैष° - नैषधकाव्यम्

नैषध° - नैषधकाव्यम्

न्यायसू° - न्यायसूत्रम्

पु° - पुंलिङ्गम्

पद्मपू° - पद्मपुराणम्

परा° - पराशरस्मृतिः

पराश° - पराशरस्मृतिः

परिभा° - परिभाषा

पा° - पाणिनीयम्

प्रबो° - प्रबोधचन्द्रः

प्रबोध° - प्रबोधचन्द्रः

पात° - पातञ्जलसूत्राणि

प्रश्न° - प्रश्नोपनिषत्

पुंन° - पुंलिङ्गे नपुंसके च

पुंस्त्री° - पुंलिङ्गे स्त्रियाञ्च

पुर° - पुराणम्

पुरा° - पुराणम्

पुष्पद° - पुष्पदन्तः

पूर्व° - पूर्वनिपातः

पूर्वनि° - पूर्वनिपातः

पृषो° - पृषोदरादिगणः

फणिभा° - फणिभाष्यम्

बहु° - बहुवचनम्

बीजग° - बीजगणितम्

ब्रह्मपुरा° - ब्रह्मपुराणम्

ब्रह्मवै° - ब्रह्मवैवर्तम्

ब्रह्मा° - ब्रह्माण्डपुराणम्

बृ° - बृहत्संहिता

बृह° - बृहत्संहिता

बृहत्स° - बृहत्संहिता

बो° - बोधायनीयम्

बौ° - बौद्धकारिका

बौद्धका° - बौद्धकारिका

बौधा° - बोधायनीयम्

भक्तिरसा° - भक्तिरसायनम्

भक्तिरसा° - भक्तिरसायनम्

भर्त्तृ° - भर्तृहरिकारिका

भवि° - भविष्यपुराणम्

भविष्यपुरा° - भविष्यपुराणम्

भा° - भाषापरिच्छेदः

मल्लिना° - मल्लिनाथः

महान° - महानारायणोपनिषत्

महाना° - महानारायणोपनिषत्

भाग° - भागवतम्

भागव° - भागवतम्

भामिनी° - भामिनीविलासः

भावप्र° - भावप्रकाशिका

भावप्रका° - भावप्रकाशिका

भ्वादि° - भ्वादिगणः

भ्वा° - भ्वादिगणः

भ्वादि° - भ्वादिगणः

मत्स्यपु° - मत्स्यपुराणम्

मत्स्यपुरा° - मत्स्यपुराणम्

मध्यपदलोपित° -
मध्यमपदलोपितत्पुरुषसमासः

मनु° - मनुस्मृतिः

मनुव्या° - मनुस्मृतिव्याख्यानम्

मन्वादिस्मृ° - मन्वादिस्मृतिः

मुग्धबो° - मुग्धबोधव्याकरणम्

मयू° - मयूरव्यंसकादिसमासः

मयूर° - मयूरव्यंकादिसमासः

मल्लि° - मल्लिनाथः

महाभा° - महाभाष्यम्

महाभाष्य° - महाभाष्यम्

माध° - माघकाव्यम्

मार्क° - मार्कण्डेयपुराणम्

माल° - मालतीमाधम्

मालवि° - मालविकाग्निमित्रम्

मि° - मिताक्षरा(याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या)

मिता° -

मिताक्षरा(याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या)

मिताक्ष° -

मिताक्षरा(याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या)

मिताक्षरा° -

मिताक्षरा(याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या)

मुद्रा° - मुद्राराक्षसम्

मुद्रारा° - मुद्राराक्षसम्

मुहू° - मुहूर्तचिन्तामणिः

मुहूर्त्तचि° - मुहूर्तचिन्तामणिः

मृच्छ° - मृच्छकटिकम्

मृछ° - मृच्छकटिकम्

मेघ° - मेघदूतम्

मेदि° - मेदिनीकोशः

य° - यजुर्वेदे

यजु° - यजुर्वेदे

यडु° - यजुर्वेदे

याज्ञ° - याज्ञवल्क्यस्मृतिः

याज्ञ्य° - याज्ञवल्क्यस्मृतिः

योगवि° - योगविभागः

रघु° - रघुवंशम्

रत्नमा° - रत्नमाला

रत्नमाला° - रत्नमाला

रत्नावली° - रत्नावलीनाटिका

रामा° - रामायणम्

लौगा° - लौगाक्षिभास्करः

लिङ्गपुरा° - लिङ्गपुराणम्

वन° - वनपर्वः

वार्ति° - वार्तिकम्

वार्त्ति° - वार्तिकम्

वाक्यप° - वाक्यपदीयम्

वायु° - वायुपुराणम्

वायुपु° - वायुपुराणम्

वायुपुरा° - वायुपुराणम्

विष्णु° - विष्णुपुराणम्

विष्णु° - विष्णुपुराणम्

विष्णुध° - विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

विष्णुधा° - विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

विष्णुधर्म्मो° - विष्णुधर्म्मोत्तरपुराणम्

विष्णुपु° - विष्णुपुराणम्

विष्णस° - विष्णुसहस्रनाम

विष्णुसह° - विष्णुसहस्रनाम

वीर° - वीरमित्रोदयः

वेणी° - वेणीसंहारम्

वेणीसं° - वेणीसंहारम्

वेदान्तपरि° - वेदान्तपरिभाषा

वेदान्तसा° - वेदान्तसारः

वैद्य° - वैद्यशास्त्रम्

वृ° - वृत्तरत्नाकरः

वृत्त° - वृत्तरत्नाकरः

वृह° - बृहत्संहिता

शब्दर° - शब्दरत्नाकरः

शब्दरत्न° - शब्दरत्नाकरः

शब्दरत्ना° - शब्दरत्नाकरः

शब्दा° - शब्दार्णवः

शब्दार्ण° - शब्दार्णवः

शब्देन्दु° - शब्देन्दुशेखरः

शङ्करा° - शङ्कराचार्याः

शा° - शाश्वतकोषः

शारी° - शारीरकभाष्यम्

शारीरकभा° - शारीरकभाष्यम्

स्त्री° - स्त्रीलिङ्गम्

सरस्वतीक° - सरस्वतीकण्ठाभरणम्

सर्वना° - सर्वनाम

सर्वानुक्र° - सर्वानुक्रमणिका

वृहत्सं° - बृहत्संहिता

वृहन्ना° - बृहन्नारदीयम्

व्ययी° - अव्ययीभावः

शकन्ध्वादि° - शकन्ध्वादिगणः

शक्ति° - शक्तिवादः

शङ्खलि° - शङ्खलिखितस्मृतिः

शब्दच° - शब्दचन्द्रिका

शब्दचिन्ता° - शब्दचिन्तामणिः

सर्वा° - सर्वार्थचिन्तामणिः

सर्वार्थचि° - सर्वार्थचिन्तामणिः

सर्वद° - सर्वदर्शनसंग्रहः

सिद्धा° - सिद्धान्तकौमुदी

सिद्धान्तकौ° - सिद्धान्तकौमुदी

सुश्रु° - सुश्रुतसंहिता

सूर्य्य° - सूर्यसिद्धान्तः

सूर्य्यसि° - सूर्यसिद्धान्तः

सांख्य° - सांख्यकारिका

सांख्यका° - सांख्यकारिका

सांख्यसू° - सांख्यसूत्रम्

सांख्या° - सांख्यकारिका

सक° - सकर्मकम्

सांख्यायनसू° - सांख्यायनसूत्रम्

साङ्ख्यका° - सांख्यकारिका

हरिव° - हरिवंशः

हला° - हलायुधकोषः

श्राद्धकौ° - श्राद्धकौमुदी

त्रिका° - त्रिकाण्डशेषः

त्र° - त्रिलिङ्गम्

त्रि° - त्रिलिङ्गम्

त्रिका° - त्रिकाण्डम्

त्रिकाण्ड° - त्रिकाण्डशेषः

॥ ग्रन्थकर्तृवंशादि ॥

राढीयश्रेणीविख्यातके जिडिग्रमिकः किल।
यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः।
सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः।
तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्यतः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः।
सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम्।
भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम्।
अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ।
तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः।
कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः।
तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गव्रर्मेण्टनिवेशिते।
संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात्।

तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः ॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनायै नियोजितः।
पश्चात् दर्शनाशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
प्रायस्त्रिशद्वत्सरान्त तत्कर्मानुष्ठितं मया।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता।
सिद्धान्तविन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥
आशुवोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्नामकः।
धातुरूपादशनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया ॥
गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः।
वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः ॥
राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्याश्च टिप्पनी।
वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च ॥
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः।
गव्रर्मेण्टानुकूल्यश्च क्वचिदेषु च मुद्रणे ॥
तत्पदापसृतेनापि गव्रर्मेण्टप्रकल्पिताम्।
अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम् ॥
मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गव्रमेण्टे निवेदिते।
तद्दत्तव्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया ॥
अष्टादशभिरानायि वर्षैः पूर्ति मयाधुना।
शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः ॥
नानाधातुरव्यवायद्यो नानार्थोऽयं विराजताम्।
वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः ॥

वाचस्पत्युपनाम्नायं श्रीतारानाथशर्म्मणा।

निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्रैश्च मुद्रितः ॥

वाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे।

सौरपौषे षोडशांशे मुद्रा तस्य समापिता ॥

यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा।

तत्सर्वं शोधयन्त्वार्याः कस्य न स्खलितं मनः ॥

बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया।

परिगृह्णन्त्वदोविज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः ॥

एतस्य मुद्रणाविधौ परिशोधनार्थे यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः मादात्।

दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु मुधियो नतियाचितास्तत् ॥

अनुद्वोधाद्विस्मृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः।

परिशिष्टे प्रकाश्यास्ते इत्याशा पूरको विभुः ॥

ये शब्दाम्बुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभावत् तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रिया।

ये शास्त्रेऽकृतबुद्धयो निजधिया व्युत्पित्सवो मानवाः नानाकोषनिरीक्षणे श्रमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया ॥

पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम्। तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम् ॥ शिवम् ।

आेंं तत्सत् ।

इति कलिकातास्थगव्नर्मेण्टसंस्कतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकचर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम्।

१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १९४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ ख्रीष्ट्राब्दे.

कलिकातानगरे मुद्रितमभूत् ।

अधिवाचस्पत्यम्

(सव्युत्पत्तिसंस्कृतशब्दकोशः)

पण्डिततारानाथतर्कवाचस्पतिः स्वकीयेन निरन्तरप्रयत्नेन वाचस्पत्याभिधं कोशं बहूनि वर्षाणि प्रयत्य ५४४२ ॠ४ पृष्ठात्मकेन रूपेण मुद्रापयामास। कोशः अयं संस्कृताध्ययनशाखानां वेद - वेदाङ्ग - पुराण - उपपुराण - दर्शन - तन्त्र - अर्थशास्त्र - अलंकारशास्त्र - छन्दशास्त्र - सङ्गीतशास्त्र - सैन्यविद्या - पाकविद्या - शिक्षा - कल्प - हस्तिशास्त्र - हठयोग - वास्तुशास्त्राद्यानां पारिभाषिकशब्दान्, अन्यांश्च संस्कृतभाषासमान्यशब्दान् सव्युत्पत्ति सविवरणञ्च समुपस्थापयति। न केवलमेतत् चार्वाक - योगाचार - वैभाषिक - सौत्रान्तिक - आर्हत - रामानुज - माध्व - पाशुपत - शैव - प्रत्यभिज्ञा - रसेश्वर - पाणिनीय - न्याय - वैशेषिक - मीमांसा - सांख्य - पातञ्जलयोग - वेदान्तादि नानाशास्त्राणां पारिभाषिकशब्दा अपि अत्र सविशेषं निरूपितास्सन्ति।

भाषाध्ययने कोशः अवश्याध्येयः कश्चिदंशः। प्रपञ्चस्य प्राचीनतमभाषायां गैर्वाण्यां सन्त्यनेके कोषाः अमरकोश-विश्वरूपकोश-नानार्थकोशादयः ये प्रतिशब्दं पर्यायपदानि निर्दिशन्ति। किन्त्वयं वाचस्पत्याभिधेयः विशिष्टः कोशः न तथा पर्यायपदनिर्देशकः। किन्तु पदानां व्युत्पत्ति - व्याकरणविशेषांश - प्रकृतिप्रत्ययादि निरूपणद्वारा अर्थमभिधत्ते। अन्ये कोशाः आप्टे प्रभृतिमहाशयैः रचिताः शब्दार्थान् निर्दिशन्ति। अयं तु कोशः अर्थेन सह व्याकरणादिविशेषांशान् समुपस्थापयतीति वैशिष्ट्यमत्र।

कोशस्यास्य प्रकाशमनु ग्रन्थः अयं भारताद्बहिः यूरोपादिखण्डेषु सुख्यातिमवाप। विद्वांसः ग्रन्थममुं प्राप्तुकामाः अस्यान्वेषणे सदैवतत्पराः यद्धि ग्रन्थस्यास्य प्रसिद्धिं स्वयं कथयति। कोशः अत्र विल्सन्महाशयस्य शब्दकोशे विद्यमानाः शब्दाः, शब्दकल्पद्रुमस्थाश्शब्दाः व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वकमेव केवलं न

अन्तर्भूताः किन्तु वैदिकाश्शब्दाः बोट्लिकमहाशयस्य सेंट्पीटर्स्बर्ग् संस्कृत-जर्मन्कोशस्था अपि शब्दाः अत्र स्थानं प्राप्ताः। एतदेवास्य ग्रन्थस्य सुमहद्वैशिष्ट्यम्।

वाचस्पत्यस्थविषयाः

१. अकारादिक्रमेण शब्दसूची, तदर्थाश्च

२. शब्दलिङ्गनिर्देशः

३. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः

४. व्युत्पन्नशब्दनिर्देशः

५. विल्सन्शब्दकोश-शब्दकल्पद्रुमादि कोशस्थाः तदन्ये च शब्दाः

६. अन्यत्र प्रसिद्धकोशेषु अविद्यमाना अपि वैदिकशब्दाः। पूर्वनिर्दिष्टाः

शास्त्रीयपारिभाषिकशब्दाः

७. गृह्यश्रौतसूत्रपारिभाषिकशब्दाः

८. स्मृतिपारिभाषिकशब्दाः

९. पुराणोपपुराणविषयः

१०. रामायणमहाभारतस्थविषयाः

११. राज्ञां वंशादिवर्णनं यथा पुराणोपपुराणादिषु

१२. ब्रह्माण्डनिरूपणम्

१३. आयुर्वेदपारिभाषिकशब्दाः, आयुर्विज्ञानपारिभाषिकशब्दाश्च

१४. निर्दिष्टानां शब्दानां संस्कृतवाङ्मयतः उद्धरणानि

एवञ्च वस्तुतः परिशील्यमाने ग्रन्थः अयं संस्कृतविद्याजिज्ञासूनां शब्दजिज्ञासूनां च असदृशः कोशः।

॥ वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि ॥

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि।

सवृत्त्युदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम्।

पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम्।

उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम्।

रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः।

शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वे।

डाक्तर उइलसेन–प्रणीताभिधान–शब्दकल्पद्रुमाभिधान–प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च।

यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि।

तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदिकानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च।

तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानां निम्ननिर्दिष्टचार्वाकादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः।

चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

कणादपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च।

आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थाः।

मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

सर्व्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः।

सर्व्वोपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः।

वाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः।

पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संक्षेपेणेतिवृत्तानि।

देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि।

हठयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

तदुक्तशरीरादिसंस्थानम्।

तदुक्तद्रव्यवृक्षादिलक्षणानि।

ज्योतिषस्य चतुः षष्टिरङ्गानि।

तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः।

तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

भूमेः स्थिरत्वे, तस्य चलत्वे चार्य्यभट्टस्य मतम्।

सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

भूगोलसंस्थानप्रमाणादि।

खगोलसंस्थानप्रमाणादि।

वृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दार्थाश्च।

वाशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

नरपतिजयचर्य्यापरिभाषितानामर्थास्तत्रत्यचक्राणि च।

शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः।

ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि।

सर्व्वदेवमूर्त्तिलक्षणानि।

तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

तन्त्रोक्तषटचक्रस्वरूपाणि।

शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

गान्धर्व्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थाः।

कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थाः।

छन्दः शास्त्रोक्तशब्दानामर्थास्तल्लक्षणभेदाश्च।

अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थाः।

शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि।

दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थास्तल्लक्षणोदाहरणानि च।

सैन्यव्यूहादिलक्षणानि।

सैन्यपरिमाणभेदाः।

पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थास्तत्प्रकारभेदाश्च।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां

प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने सौकर्य्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम्। स्त्री।१। पत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। अवनिः सरणिः रजनिरित्यादि। तत्र च "कृदिकारादिक्तिनः" इति पक्षे ङीप् अवनी रजनी चेत्यादि। चमूः बधूरित्यादि। प्रत्ययान्तः किम् ? दिव्यतेः क्विप्द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः। अशनिभरण्यरणयः पुंसि च। ४ । एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः। अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे प्राप्ते पाक्षिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम्। इयमयं वा अशनिः भरणिः अरणिः। स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि मिन्यन्तः। ५ । धातुपित्यनुवर्त्तते। मिप्रत्ययान्तः निप्रयान्तश्च धातुः। स्त्रियां स्यात्। भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः। अत्रापि वा ङीप् भूमी ग्लानी हानी धूनी र्म्मिः। स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् श्रीणी योनी ऊर्म्मी। क्तिन्नन्तः। ८ । क्तिनप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात्। कृतिः बुद्धिः दृष्टिः। "अक्तिनः" इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप्। ईकारान्तश्च। ९ । ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात्। चकारोधात्वधिकारनिवृत्त्यर्थः। एतत्सूत्रपर्य्यन्त एव धातुरनुरर्त्तते नाग्रिमसूत्रे। अवीः, तन्त्रीः, तरीः, लक्ष्मीः। ऊङ्ग्याबन्तश्च। १० । ङीष्ङीब्ङीनां ग्रहणाय ङीग्रहणं टाप्चापोर्ग्रहणायापो ग्रहणम्। ऊङन्तः ङ्यन्तः आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात्। ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्व्वेषां ग्रहणे लिङ्गज्ञानस्य सुगमतार्थमिह ग्रहणम्। एवमन्यत्रापि। ऊङ्। कुरूः कर्कन्धूः ङी। कर्त्री गौरी ब्राह्मणी। आप् विद्या भिदा त्वरा जरा कारन्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्गः स्यात्। श्रीः भूः। दीव्यतेः क्विपि तु विशेषलिङ्गता। एकाक्षरं किम् ? बहुव्रीहौ पृथुश्रीः प्राप्तभूः विशेष्यलिङ्ग एव।

विंशत्यादिरा नवतः। १२ । विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्य्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः। इयंविंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः। कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप्। एकविंशत्यादेस्तु "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वमेव एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिवृत्तेर्नावधित्वयाघातः। आ नवतेः किं ? शतं सहस्रम्। विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष्यलिङ्गत्वम्।

दुन्धुभिरक्षेषु। १३ । अक्षार्थको दुन्धुभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात्। इयं दुन्धुभिः पक्षे ङीप् दुन्धुभी। अक्षादन्यत्र न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम्। नाभिरक्षत्रिये। १४ । क्षत्रियार्थकभिन्नो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात्। इयं नाभिः (अक्षावयवः) वा ङीप्नाभी। उभावन्यत्र पुंसि। १५ । उभौ दुन्धुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ पुंलिङ्गौ स्याताम्। अयं दुन्धुभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं नाभिः (क्षत्रियः) "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् र्णा ऊर्णं (मेषादिलोम)। गृहशशाभ्यां क्लीवे। २१ । गृहपूर्वकः स्थूणाशब्दः शशपूर्वकश्च ऊर्णाशब्दः क्लीवलिङ्ग एव स्यात् न तु स्त्रियाम्। परवल्लिङ्गतापवादः। गृहस्थूणम् शशोर्णम्। प्रावृड्विप्रुड्रुड्विड्त्विषः॥ २२ ॥ एते शब्दाः स्त्रियां स्युः। इयं प्रावृट् विप्रुट् रुट् विट् त्विट्।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभ्रिवेणिकृष्योषध्यङ्गुलयः। २३ । एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः। पक्षे ङीप्। इयं दर्विः विदिः वेदिः खनिः शाणिः अभ्रिः वेणि कृषिः ओषधिः अङ्गुलिः। पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, "अङ्गुलीवोरगक्षता" इति कालिदासः।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः। २४ ॥ एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः। इयं तिथिः। अस्य पुंस्त्वमपि "तिथयोर्द्वयोः" हा, मूर्च्छा। षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सूद) जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा। चिन्तिपूजिकथिकुम्बचर्चश्च (३,३,१०५, सूद) चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा। आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा। श्रदन्तरोरुपसंख्यानम् (वाद) श्रद्धा अन्तर्द्धा। ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७, सूद) कारणा यातना पीडना आसना श्रन्थना। घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च (वाद) घट्टना वन्दना

वेदना। इषेरनिच्छार्थस्य (वाद्द) अन्वेषणा। परेर्वा (वाद्द) पर्य्येषणा। रोगाख्यायां ण्वुल बहुलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका। धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् वक्तव्यः (वाद्द) आसिका शायिका। संज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका। विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्षीरिति प्रश्ने सर्व्वां कारिं कारिकां वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम्। पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम्। पर्य्यायार्हार्णोत्पत्तिषु ण्वुच् (३,३,१११) भत आसिका पर्य्यायेणासना, अर्हे भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। ऋणे ङ्। कुहूः सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः। धेनोः प्राणित्वात् रज्जोश्च पर्य्युदासान्नोङ्। समासे रज्जुः पुंसि च। १९ । समासान्तस्थः रज्जु शब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम्। कर्कशरज्ज्वा कर्कशरज्जु ना वा बध्नाति। श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके। २० । उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम्। एतानि क्लीवे स्युः। श्मश्रु जानु स्वादु अश्रु जतु त्रपु तालु। वसु चार्थवाचि। २१ । अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीवे स्यात्। वसु धनम्। अर्थवाचोत्युक्तेः वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान्। मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च। २२ । एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्यु-। पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं सूत्रम्। अयं मद्गुः र्द्ध रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्य्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते। कोपधः। २७ । ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात्। स्तवकः करकः कोरकः। कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः। अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः। चिवुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके। २८ । कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः। एते शब्दाः क्लीवे स्युः। चिवुकं शालूकं प्रातिपदिकमित्यादि।

कण्टकानीकसरकमोदकचसकमस्तकपुस्तकतटाकनिष्कशुल्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककट कदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च। २९ । एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः। पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं सूत्रम्। कण्टकः कण्टकम् अनीकः

अनीकमित्यादि। टोपधः। ३० । टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात्। घटः पटः। किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके। ३१ । पूर्वसूत्रापवादः। एते शब्दाः क्लीवे स्युः। किरीटं मुकुटं ललाटमित्यादि।

कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च। ३२ । एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः। कुटं कुटः कूटं कूटः कपटं कपट र्द्धं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण क्लीवलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः। भावे ल्युडन्तः। २ । भावार्थकल्युद्वृत्ययान्तः धातुः क्लीवे स्यात्। गमनं हसनम्। भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनोऽग्निः। र्द्धं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपंसलिङ्गाः स्युः। ङ् कर्कन्धूः। गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च। ४ । गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः। तेन त्रिलिङ्गाः। पटुः पट्वी पटु। मृदुः मृद्वी मृदु। उदतत्वविशेषणात् तद्भिन्ननां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम् गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गता। शुभ्रः शुक्रः शुचिः वर्णे, तद्वति शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटः शुक्लाः शाटी। एतत् सूत्रं परित्यक्तुं शक्यते गुणवचनश्चेति त्रिलिङ्गस्थसूत्रेण परेणास्य बाधात्। तेन शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता। अपत्यार्थतद्धिताः। ५ । अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः। औपगवः औपगवी। दाक्षिः दाक्षो, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी। अमरेण तु "स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्वदोरनाः। जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे सहमल्लकः॥" र्द्धं वक्ष्यमाणः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः। घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तवुस्तलोहिताः। २ । एते शब्दाः पुंनपुंसकयोः स्युः। र्द्धं वक्ष्यमाणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्य्यशून्याः। विशिष्टलिङ्गशून्याश्च तेन त्रिलिङ्गाः स्युः। अव्ययडतियुष्मदस्मदः। २ । चादयोऽव्ययशब्दाः डितिप्रत्ययान्ता, युष्मदस्मच्छब्दौ च विशिष्टलिङ्गकार्य्यशून्याः स्युः। उच्चैः तरुः लता, मन्दिरं वा। कति पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा। त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम्। अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा। ष्णान्ता संख्या। ३ । षान्तनान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्य्याः स्युः। पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा। ष्णान्तेति विशेषणात् शिष्टाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्य्यवन्तः।

एकः पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे द्वे। त्रयः तिस्रः त्रीणि वा। गुणवचनश्च। ४ । गुणवाचकाः शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः। शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम्। गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल ऽअऽ अ भावार्थे कृत्प्रत्ययः। जिगमिषा चिकीर्षा। इअकङ्ऊ ऽअकङ्ऽ अक् आगमः अन्तादेशः। सौधातकिः वैयासकिः। इअकच्ऊ ऽअकच्ऽ अक आगमः अन्तोदात्तता। सर्व्वकः उच्चकैः। इअकारऊ ऽअकारऽ अ अपत्यबहुत्वे तद्धितः। उडुलोमाः। भावे कृत्। जागरा। इअङ्ऊ ऽअङ्ऽ अ भावे कृत्प्रत्ययः गुणाभावादि। भिदा छिदा। इअच्ऊ ऽअच्ऽ अस्त्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः। अर्शसः, कर्तरि कृत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः। पचः देवः। इअञ्ऊ ऽअञ्ऽ अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः आद्युदात्तता। वैदः स्त्रियां ङीप् वैदी। औत्सः। इअट्ऊ ऽअट्ऽ अ आगमः आद्यवयवः। अभवत् अभूत् अभविष्यत्। इअठच्ऊ ऽअठच्ऽ अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। कर्म्मठः। इअण्ऊ ऽअण्ऽ अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः। शैवः स्त्रियां ङीप् शवी। कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि। कुम्भकारः स्त्रियां टाप्। इअत्ऊ ऽअत्ऽ अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः। क्व। इअतसुच्ऊ ऽअतसुच्ऽ अतस् प्रथम्याद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। दक्षिणतः। उत्तरतः। इअतिऊ ऽअतिऽ अत् परिमाणार्थे वर्गे तद्धितः। पञ्चत् दशत् वर्गः। इअतृन्ऊ ऽअतृन्ऽ अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्तता नुम्। जरन् स्त्रियां ङो। इअथुचऊ ऽअथचऽ अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता। वेपथुः वमथुः। इअदुक्ऊ ऽअदुक्ऽ अद् आगमः अन्तावयवः। एकाद्रविंशतिः एकान्नविंशतिः। इअट्टूऊ ऽअट्टूऽ अद् आगमः टिलोपः। कतरत् कतमत्। इअध्यै(न्)ऊ ऽअध्यै(न्)ऽ अध्यै तुमर्थे कृत्। पुणध्यै। नित्त्वे आद्यदात्तता। इअन्ऊ ऽअन्ऽ अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता। द्वितीयो भागः। इअनङ्ऊ ऽअनङ्ऽ अन् समासान्तः, अन्तादेशः। पुष्पधन्वा। इअनिऊ ऽअनिऽ अनि भावे कृत् स्त्रियाम्। अजीवनिः। इअनिच्ऊ ऽअनिच्ऽ अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः। सुधर्म्मा विधर्म्मा। इअनीयऊ ऽअनीयर्ऽ अनीय भावकर्म्मणोः कृत् उपोत्तमोदात्तः। भवनीयम्। इअप्ऊ

ऽअप्ऽ अ समासान्तः अनुदात्तः। कल्याणपञ्चमाः, अन्तर्लोमः। भावे कृत्। करः गरः भवः प्रसवः। इअम्ऊ ऽअम्ऽ अम् वेदे एवागमः। नितरं लोके तु नितराम्। इअयङ्ऊ ऽअयङ्ऽ अय आगमः, अन्तादेशः। शय्यते शय्या। इअयच्ऊ ऽअयच्ऽ अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः। उभयम् द्वयम्। इअसिऊ ऽअसिऽ अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्यद्द। पुरः अधः अवः। इअसिच्ऊ ऽअसिच्ऽ अस् समासान्तः अन्तोदात्तः। अप्रजाः सुप्रजाः। इअसुक्ऊ ऽअसुक्ऽ अस् आगमः अन्तावयवः। दध्यस्यति। इअसुक्ऊ ऽअसुक्ऽ अस् आगमः अन्तादेशः। पुमांसौ पुमांसः। इअसे(न्)ऊ ऽअसे(न्)ऽ असे तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः। शरदो जीवसे। इअस्तातिऊ ऽअस्तातिऽ अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अधस्तात्। (आ) इआकिनिच्ऊ ऽआकिनिच्ऽ आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। एकाकी। इआच्ऊ ऽआच्ऽ आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्यद्द। दक्षिणा। उत्तरा। इआट्ऊ ऽआट्ऽ अ आगमः आद्यावयवः। आतीत्। इआटच्ऊ ऽआटच्ऽ आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। वाचाटः। इआतिऊ ऽआतिऽ आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्यद्द। दक्षिणात् उत्तरात्। इआनङ्ऊ ऽआनङ्ऽ आन् आगमः अन्तादेशः। पिता स्वसा उशनाः। इआनुक्ऊ ऽआनुक्ऽ आन् आगमः अन्तावयवः। इआपुक्ऊ ऽआपुक्ऽआप् आगमः अन्तावयवः। सत्यापयति अर्थापयति। इआम्ऊ ऽआम्ऽ आम् आगमः। एधाञ्चकार एधामास। इआमिनिच्ऊ ऽआमिनिच्ऽ आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। स्वामी। इआमुऊ ऽआमुऽ आम् आगमः अव्यद्द। नितराम् सुतराम् पचतितमाम्। इआयऊ ऽआयऽ आय स्वार्थे धात्वंशप्रत्ययः। गोपायति धूपायति। इआय्यऊ ऽआय्यऽ आय्य शीलार्थे कृत् उणादि इआरकन्ऊ ऽआरकन्ऽ आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः। शृङ्गारकः। इआरक्ऊ ऽआरक्ऽ आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तता। गौधारः। जाडारः। इआरिऊ ऽआरिऽ आरि वर्षे इआरुऊ ऽआरुऽ आरु शीलार्थे कर्त्तरि कृत्। शरारुः वन्दारुः। इआलच्ऊ ऽआलच्ऽ अल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। वाचालः। इआलुच्ऊ ऽआलुच्ऽ आलु

शीलार्थेकर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तता। स्पृहयालुः। मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। हृदयालुः। इआहिऊ ऽआहिऽ आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्यद। दक्षिणाहि। (इ) इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इइञ्ऊ ऽइञ्ऽ इ प्रश्नाख्यानार्थे कृत् वृद्ध्यादि आद्युदात्तः। कांकरिमकार्षीः। अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः। कार्ष्णिः। इइट्ऊ ऽइट्ऽ इ आगमः आद्यावयवः। भविता रोदिता। इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इइनिऊ ऽइनिऽ इ ऽ इइमऊ ऽइमऽ इम तज्ञाते तद्धितः। पाकिमः त्यागिमः। इइमनिच्ऊ ऽइमनिच्ऽ इमन् भावे कर्म्मणि च तद्धितः अन्तोदात्तः। मृदिमा। लघिमा। इइयङ्ऊ ऽइयङ्ऽ इय् अन्तादेशः। श्रियः धियः शिश्रियतुः। इइलऊ ऽइलऽ इल चतुरर्थ्यां तद्धितः। काशिलः गुहिलः ग्रहिलः। इइलच्ऊ ऽइलच्ऽ इल मत्वर्थो तद्धितः अन्तोदात्तः। फेनिलः पिच्छिलः। स्वार्थे तद्धितः पूर्व्वपदलोपश्च। दत्तिलः। इइष्ठन्ऊ ऽइष्ठन्ऽ इष्ठ स्वार्थे प्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः। लघिष्ठः करिष्ठः। इइष्णुच्ऊ ऽइष्णुच्ऽ इष्णु शीलार्थे कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः। निराकरिष्णुः अलङ्करिष्णुः। (ई) इईकक्ऊ ऽईकक्ऽईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदान्तः। शक्तीकः। लौहितीकः स्फाटिकीकः। इईकञ्ऊ ऽईकञ्ऽ ईक स्वार्थे तद्धितः आदिवृद्धिः। आद्युदात्तः। द्वैतीयीकः तार्तीयीकः। इईकन्ऊ ऽईकन्ऽ ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। खारीकम्। अर्द्धखारीकम्। इईट्ऊ ऽईट्ऽ ई आगमः आद्यावयवः। अचेतीत् ब्रवीति स्तवीति। इईमसच्ऊ ऽईमसच्ऽ ईमस सत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। मलीमसः। इईयङ्ऊ ऽईयङ्ऽ ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्ध्यभावः। ऋतीयते। इईयसुन्ऊ ऽईयसुन्ऽ ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः। प्रेयान् स्त्रियां ङीप्। इईरच्ऊ ऽईरच्ऽ ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। आण्डीरः। इईरन्ऊ ऽईरन्ऽ ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः। काण्डीरः। (उ) इउऊ ऽउऽ उ कर्तरि कृत्। जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इउकञ्ऊ ऽउकञ्ऽ उक कर्तरि कृत् वृद्ध्यादिः। पातुकः स्थायुकः। इउणऊ ऽउणऽ उ संप्रादानापादानभिन्ने कर्त्रादौ कृत् वृद्ध्यादिः। कारुः। इउतिऊ ऽउतिऽ उत् वर्षे इउम्ऊ ऽउम्ऽ उ आगमः

अन्त्यादचः परः। अवोचत्। इउरच्ऊ ऽउरच्ऽ उर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। दन्तुरः। इउवङ्ऊ ऽउवङ्ऽ उव अन्तादेशः। भुवः। लुलुवतुः। इउसिऊ ऽउसिऽ उस् करणादौ कृत्। चक्षुः यजुः। (ऊ) इऊकऊ ऽऊकऽ ऊक शीलार्थे कर्त्तरि कृत्। जागरूकः दंदशूकः। कऊ इऊङ्ऊ ऽऊङ्ऽ ऊ स्त्रीप्रत्ययः ङित् चिह्नार्थः। कुरूः कर्कन्धूः। ङ्ऊ इऊठ्ऊ ऽऊठ्ऽ ऊ आदेशः। अव-ऊः ज्वर-जूः दिव-द्यूतम्। ठ्ऊ इऊलच्ऊ ऽऊलच्ऽ ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। वातूलः बलूलः। लच्ऊ (ए) ऽएण्यऽ एण्य भवाद्यर्थे तद्धितः। प्रावृषेण्यः। ऽएत्यऽ एत्य भवाद्यर्थे तद्धितः। दूरेत्यः। ऽएद्यविऽ एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः। परेद्यवि। ऽएद्युसुच्ऽ एद्युच् अहनीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः। परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः। ऽएधाच्ऽ एधा प्रकारार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः। द्वेधा त्रेधा। ऽएनप्ऽ एन प्रथमासप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः। दक्षिणेन उत्तरेण ऽएलुऽ एलु असहनार्थे तद्धितः। हिमेलुः। (ऐ) ऽऐऽ ऐ ङीपि स्त्रियाम् आदेशः। पूतक्रतायी अग्नायी। ऽऐरक्ऽ ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिवृद्धि अन्तोदात्तः। चाटकैरः। (औ) इऔऊ ऽऔऽ औ-स्त्रियां ङीपि आदेशः। मनावी। (क) ऽकऽ अ कर्तरि कृत् गुणाभावादि। किरः ज्ञः प्रस्थः। घञर्थे भावे कृत्। उपघ्नः निघ्नः। चतुरर्थ्यादौ तद्धितः न कित्। अश्मकः शरकः। अज्ञाताद्यर्थे–अश्वकः। कुत्सिते–अश्वकः। स्वार्थे–अधिकः। शीले–तूष्णीकः। ऽकक्ऽ क चतुरर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदान्तः। वाराहकः। ऽकञ्ऽ अ कर्म्मकर्तरि कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः। अन्याद्वशः स्त्रियां ङीप्। ऽकटच्ऽ कड्य समूहार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः स्त्रियाम्। ऽकड्यच्ऽ कड्य समूहार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः स्त्रियाम्। ऽकध्यै(न्)ऽ अध्यै तुमर्थे कृत् गुणाभावादि नित्त्वे आद्युदात्त अव्ययः। आहुबध्यै। ऽकन्ऽ क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित्। मद्रकः देवदत्तकः। ऽकप्ऽ क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः। व्यूढोरस्कः अनर्थकः। नदीमातृकः। ऽकमुल्ऽ अम् तुमर्थे कृत् प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तः। प्रलुपं नाशकत्प्रलोपितुमित्यर्थः। ऽकल्पप्ऽ कल्प ईषदसमाप्त्यर्थे तद्धितः न

कित् अनुदात्तः। पटुकल्पः। तिङस्तु उत्कर्षे। पचतिकस्पम्। ऽकसुन्ऽ अस् तुमर्थे कृत् आद्युदात्तः। ईश्वरो विलिखं विलिखितुमित्यर्थः। ऽकसेन्ऽ असे तुमर्थे कृत् आद्युदात्तः अव्ययः। भवानिदं श्रियसे। ऽकाण्डऽ काण्ड समूहार्थे तद्धितः न कित्। दूर्वाकाण्डम्। ऽकानच्ऽ आन लिङ्गत् न गुणः कृत् समुदायान्तोदात्तः। चक्राणः। ऽकाम्ऽ का आगमः अन्त्यादचः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः। तूष्णीकाम्। ऽकाम्यच्ऽ काम्य ऽकारऽ कार स्वरूपार्थे तद्धितः न कित्। अकारः ककारः। इकि(न्)ऊ ऽकि(न्)ऽ इ कर्तरि कृत् लिङ्वत् गुणाभावादि। नित्त्वे आद्युदात्तः। पपिः जम्मिः चक्रिः। कर्तरि कृत्। दधिः ददिः। कर्म्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे कृत्। जलधिः। ऽकुक्ऽ क् आगमः अन्त्यावयवः। स्वकीयं परकीयम्। वातकी अतीसारकी। ऽकुटारच्ऽ कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः। अवकुटारम्। ऽकुणच्ऽ कुण पाकार्थे तद्धित न कित् अन्तोदात्तः। पीलुकुणः। ऽकुरच्ऽ उर कर्म्मकर्तरि कृत् गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः। विदुरः भिदुरः। ऽकृत्वसुच्ऽ कृत्वस् क्रियापौनः पुत्ये तद्धितः न कित् अन्तोदातः। पञ्चकृत्वः पचति ऽकेन्ऽ ए कृत्यार्थे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः। अवगाहे ऽकेन्यऽ एन्य कृत्यार्थे कृत् गुणाभावादि अव्यद्द। दिद्दक्षेण्यः। ऽकेलिमर्ऽ एलिम कर्म्मकर्तरि कृत् गुणाभावः। उपोत्तमोदात्तः। भिदेलिमः। ऽक्तऽ त कर्म्मभावादौ कृत् गुणाभावादि। भूतं ज्ञातः विदितः। अशिषि संज्ञायाञ्च। देवदत्तः विष्णुरातः। ऽक्तवतुऽ तवत् कर्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप्। गतवान्। इक्तिच्ऊ ऽक्तिच्ऽ ति आशीर्वादे संज्ञायां कृत् गुणाभावः समुदायान्तोदात्तः। रन्तिः, भूतिः। इक्तिनऊ ऽक्तिनऽ ति भावे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः। कृतिः मतिः। इक्रिऊ ऽक्रिऽ त्रि तज्ञातेऽर्थेकृत् गुणाभावादि ततः स्वार्थे मप् अनुदात्तः। उष्रिमः पक्रिमः। ऽक्त्वाऽ त्वा प्रकृत्यर्थे कृत् गुणाभावादि। कृत्वा भूत्वा। ऽक्नुऽ नु शीलार्थे कर्तरि कृत् गुणाभावः। गृध्नुः क्षिप्नुः त्रस्नुः। ऽक्मरच्ऽ मर शीलार्थे कर्तरि कृत् गुणाभावः समुदायान्तोदात्तः। सृमरः। घस्मरः। ऽक्यच्ऽ य, ऽक्य(ङ)ष्ऽ य आचाराद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः ङित्त्वे आत्मनेपदम्। भृशायते। षित्त्वे

उभयपदम्। लोहितायेते–ति ऽक्यप्ऽ य, भावकर्म्मादौ कृत् गुणाभावः अनुदात्तः। कृत्यम् स्तुत्यः। भावे स्त्रियाम्। कृत्या। ऽक्रुऽ रु शीलाद्यर्थे कृत् गणाभावः। भीरुः। ऽक्रुकन्ऽ रुक शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावः आद्युदात्तः। भीरुकः ऽक्लुकन्ऽ लुक शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः। भीलुकः ऽक्करप्ऽ वर शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावः अनुदात्तः। सृत्वरः ऽक्वसुऽ वस् लिद्धत् कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप्। जन्मिवान् पेचिवान्। इक्निन्(प)ऊ ऽक्निन्(प)ऽ व् तस्य लोपः कर्तरि कृत् गुणाभावादि। नित्त्वे आद्युदात्तः कुत्वम्। दृक् स्पृक्। पित्त्वे अनुदात्तः। प्रसूः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम्। संपद् संसद्। ऽकेसऽ से तुमर्थे कृत् गुणाभावः। प्र- (ख) ऽखऽ ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित्। कुलीनः। ऽखच्ऽ अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः मुम्। प्रियंवदः। स्तनन्धयः। ऽखञ्ऽ ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् आदिवृद्धिः आद्युदात्तः। माहाकुलीनः गौष्ठीनः स्त्रियां टाप्। ऽखण्डऽ खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित्। वृक्षखण्डः। ऽखमुञ्ऽ अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावांदौ कृत् खित् मुम् आद्युदात्तः वृद्धिः। चौरङ्कारमाक्रोशति। ऽखल्ऽ अ, भावादौ कृत् पूर्वमुदात्तः। दुर्भवं सुकरम् ईषत्करम्। ऽखश्ऽ अ कर्त्तरि कृत् खित् मुम्। जनमेजयः नाडिन्धमः। इखिष्णुच्ऊ ऽखिष्णुच्ऽ इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् सुम् समुदायान्तोदात्तः। आढ्यम्भविष्णुः। ऽखुकञ्ऽ उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् वृद्धिः आद्युदात्तः। प्रियम्भावुकः। ऽख्युन्ऽ यु–अन करणभावयोः कृत् खित् मुम् आद्युदात्तः। बद्रङ्करणम्। (ग) ऽगीयुगच्ऽ गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः। गोगोयुगम्। ऽगोष्ठच्ऽ गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः। गोगोष्ठम्। इग्मिनिऊ ऽग्मिनिऽ ग्मिन् मत्वर्थे तद्धितः न गित्। वाग्मी। ऽग्स्नु स्नुऽ शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभावः। जिष्णुः स्थास्नुः। (घ) ऽघऽ अ भावादौ कर्तरि च कृत्। गोचरः उरच्छदः। देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् घ-इय। महेन्द्रियम् यज्ञियम्। ऽघच्ऽ घ-इय चिकित्स्यार्थे तद्धितः न घित् अन्तोदात्तः। क्षेत्रियम् ऽघञ्ऽ अ-भावादौ कृत् चजोः कुः अन्तोदात्तः वृद्ध्यादिः। पाकः त्यागः। ऽघन्ऽ घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः।

शुक्रियम्। ऽघम्ऽ घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न घित् सित्त्वान्न भत्वम्। ऋत्वियम्। इघिनुण्ऊ ऽघिनुण्ऽ ऽघुरच्ऽ उर शीलाद्यर्थे कृत् चजोः कुत्वम्। समुदायान्तोदात्तः। भङ्गुरम्। (ङ) ऽङीन्ऽ ई शारङ्गवादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः। समुदायान्तोदात्तः। शारङ्गरवी नारी। ऽङीप्ऽ ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः। कर्त्री पेचुषी गतवती। मृगी। ऽङीष्ऽ ई स्त्रीप्रत्ययः षित् चिह्नार्थः। कल्माषी सारङ्गी। ऽक्वनिप्ऽ वन् भूते कर्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः। सुत्वा यज्वा। (च) ऽचणप्ऽ चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रश्लेषात् न चित् अनुदात्तः विद्याचणः। ऽचरट्ऽ चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रश्लेषात् न चित् स्त्रियां ङीप्। आढ्यचरः। ऽचानश्ऽ आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तः। भुञ्जानः। निघ्नानः। ऽचाप्ऽ आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्तः कारीषगन्ध्या। आवट्या। इचिण्ऊ ऽचिण्ऽ इ–आगमः वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तता। अदायि अभावि। ऽचुञ्चुप्ऽ चञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रश्लेषात् न चित्। अनुदात्तः। विद्याचुञ्चुः। ऽच्फञ्ऽ फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्तोदात्तः। कौञ्जायनः। इच्चिऊ ऽच्चिऽ वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्तोदात्तः। श्वेतीभवति। भस्मीकरोति। (छ) ऽछऽ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित्। त्वदीयः। ऽछण्ऽ छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः। पैतृष्वस्त्रीयः। ऽछस्ऽ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्वस्य पदत्वम्। भवदीयः। (ज) ऽजातीयर्ऽ जातीय प्रकारे तद्धितः वप्रश्लेषात् न जित् उपोत्तमोदात्तः। पटुजातीयः। ऽजाहच्ऽ जाह-मूलार्थे तद्धितः वप्रश्लेषात् न जित् अन्तोदात्तः। कर्णजाहम्। (ञ) इञऊ ऽञऽ अ भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। पौर्वशालः। इञिठऊ ऽञिठऽ ठ- इञ्यऊ ऽञ्यऽ य–भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। कौविदार्य्यं गाम्भीर्यं पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः। इञ्यङ्ऊ ऽञ्यङ्ऽ य–भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। सौवीर्य्यः कौसल्यः। ङित्करणं यङश्चेति चाब्विधानार्थम्। (ट) इटऊ ऽटऽ अ-कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीप्। कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः। इटक्ऊ ऽटक्ऽ अ–कर्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप्।

सामगः सुरापः। इटच्ऊ ऽटच्ऽ अ समासान्तः स्त्रियां ङीप्। अन्तोदात्तः। बहुराजः। इटाप्ऊ ऽटाप्ऽ आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः। अजा जिगमिषा। इट्ठिन्ऊ ऽट्ठिन्ऽ ठ- इटीटच्ऊ ऽटीटच्ऽ टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः व प्रश्लेषात् न टित् अन्तोदात्तः। अवटीटम्। इटेण्यन्ऊ ऽटेण्यन्ऽ एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्। वार्केण्यः। इट्यणऊ ऽट्यणऽ यदेवतार्थे तद्धितः आदिवृद्धि स्त्रियां ङीप्। सौम्यम्। इट्यु(ल्)ऊ ऽट्यु(ल्)ऽ यु-अन भवार्थे तद्धितः तुडागमः स्त्रियां ङीप् लित्त्वे पूर्वोदात्तः। सायन्तनः चिरन्तनः। (ठ) इठऊ ऽठऽ ठ- इठक्ऊ ऽठक्ऽ ठ- इठच्ऊ ऽठच्ऽ ठ- इठञ्ऊ ऽठञ्ऽ ठ- इठन्ऊ ऽठन्ऽ ठ- (ड) ऽडऽ अ कर्तरि कृत् अभवत्वेऽपि टिलोपः। अन्तगः दूरगः। ऽडच्ऽ अ समासान्तः तद्धितः अन्तोदात्तः। द्वित्राः पञ्चषाः। ऽडट्ऽ अ पूरणाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप्। एकादशः द्वादशः। ऽडण्ऽ अ परिमाणार्थे तद्धितः वृद्धिः। त्रैशं चत्वांरिशम्। ऽडतमच्ऽ अतम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदात्तः कतमः। ऽडतरऽ अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अन्तोदात्तः। कतरः। ऽडतिऽ अति पूरणार्थे तद्धितः बहुवचनान्तः। कति यति तति। ऽडरऽ अर शीलार्थे कर्त्तरि कृत्। आखरः। ऽडवतुप्ऽ अवत् कर्त्रर्थे कृत् अनुदात्तः स्त्रियां ङीप्। भवान्। ऽडाच्ऽ आ अभूततद्भावादौ तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः। पटपटाकरोति वीजाकरोति। ऽडाप्ऽ आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः। सीमा सीमे सीमाः। ऽडामच्ऽ आमह–पितर्य्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। पितामहः मातामहः। इडिनिऊ ऽडिनिऽ इडिमच्ऊ ऽडिमच्ऽ इम भवार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। आदिमः। ऽडुऽ उ कर्तरि कृत्। विभुः प्रभुः। ऽडुपच्ऽ उप ह्रस्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। कुतुपः। ऽडुम्सुन्ऽ उम्स् कर्तरि कृत् आद्युदात्तः अभवत्वेऽपि टिलोपः। पुनातीति पुमान् पुंसः। ऽडुलच्ऽ उल भ्रात्रर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। मातुलः। ऽडुमतुपऽ मत् चतुरर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः। ककुद्मान ऽड्य(त्)ऽ य दृष्टसामार्थे तद्धितः तित्त्वे स्वरितः। वामदेव्यम्. ऽड्यण्ऽ य साध्वाद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिवृद्धिः। पाथ्यः नाद्यः। ऽड्वलच्ऽ वल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। नद्वलः।

ऽड्वन्ऽ यु–अक-आर्हीयस्तद्धित आद्युदात्तः। विंशकः त्रिंशकः। (ढ) ऽढऽ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न ढित्। सभेयः। शिलेयः। ऽढक्ऽ ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। माहेयः गाङ्गेयः काद्रवेयः। नादेयः। ऽढकञ्ऽ ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्। बहुकुलेयकः। ऽढञ्ऽ ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप्। गार्ष्टेयः। इढिनुक्ऊ ऽढिनुक्ऽ ढिन्-एयिन् प्रोक्ताध्येतरि बहुत्वे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। छागलेयिनः। ऽढ्रक्ऽ ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदातः। गौधेरः नाटेरः। (ण) ऽणऽ अ कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि। ज्वालः ग्राहः दायः। ऽणच्ऽ अ भावे कृत् वृद्ध्यादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ् आद्युदात्तः ङीप्। व्यावक्रोशी व्यातिहासी। ऽणमुल्ऽ अम् भावे कृत् वृद्ध्यादि अव्ययः। कारंकारम्। अभ्यस्तानामाद्युदात्तः। चिकीर्षंचिकीर्षम्। ऽणस्ऽ अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सित्त्वात् न भत्वम्। पार्श्वम् (पर्शुसंघः) इणिङ्ऊ ऽणिङ्ऽ इ पुच्छादितः धात्वंशप्रत्ययः आत्मनेपदम्। उत्पुच्छयते संचीवरयते। इणिच्ऊ ऽणिच्ऽ इ प्रेरणे धात्वंशप्रत्ययः वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तः। कारयति भावयति। इणिनिऊ ऽणिनिऽ ऽण्यऽ य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः। दैत्यः सांकाश्यः। ऽण्यत्ऽ य कर्म्मभावयोः कृत् वृद्ध्यादि स्वरितः। कार्य्यम् हास्यम् वाच्यम्। क्वचित् कुत्वम्। वाक्यं भोग्यम्। ऽण्युट्ऽ यु-अन कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि स्त्रियां ङीप्। गायनः। इण्विऊ ऽण्विऽ वि-तस्य लोपः कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि। सुखभाक्। इण्विन्ऊ ऽण्विन्ऽ वि-तस्य लोकः कर्तरि कृत् आद्युदात्तः वृद्ध्यादि। श्वेतवाहौ उक्थशासौ अवयाजौ। ऽण्वुच्ऽ वु अक पर्य्यायाद्यर्थे भावे कृत् वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तः स्त्रियाम्। भवत आसिका। ऽण्वुल्ऽ वु अक रोगाख्यायां भावे कृत् वृद्ध्यादि अभ्यस्तानामाद्युदात्तः स्त्रियाम्। प्रवाहिका विचर्चिका। (त) ऽतऽ त मत्वर्थे तद्धितः। शन्तः कन्तः। ऽतप्ऽ त मत्वर्थे तद्धितः अनुदात्तः। पर्वतः मरुत्तः। ऽतमट्ऽ तम-डटि आगमः आद्यवयवः। एकविंशतितमः। षष्टितमः। ऽतमप्ऽ तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः। विद्वत्तमः। पटुतमः। ऽतरप्ऽ तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे

तद्धितः अनुदात्तः। पटुतरः मृदुतरः। विद्वत्तरः। ऽतल्ऽ त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्व्वस्योदात्तता। शुक्लता देवता जनता। ऽतवेङ्ऽ तवे तुमर्थे कृत् अव्ययः गुणाभावादि सूतवे। ऽतवेन्ऽ तवे तुमर्थे कृत् अव्ययः आद्युदात्तः। कर्त्तवे। ऽतवै(न्)ऽ तवै तुमर्थे कृत् अव्ययः नित्त्वे आद्युदात्तः म्लेच्छितवै। ऽतव्यत्ऽ तव्य-भावकर्म्मणोः कृत् स्वरितः। भवितव्यं चेतव्यः। ऽतसिऽ तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। कृष्णतः प्रति। एकदिगर्थे च। पीलुमूलतः। ऽतसिल्ऽ तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वस्योदात्तता। कुतः सर्व्वतः ततोभवान्। ऽतातिल्ऽ ताति स्वार्ते प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्व्वोदात्तता। सर्व्वतातिः। वृकतातिः। इतिऊ ऽतिऽ ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धितः। पक्षतिः। कन्तिः शन्तिः स्त्रीप्रत्ययश्च। युवतिः। इतिकन्ऊ ऽतिकन्ऽ तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। मृत्तिका। इतिथुक्ऊ ऽतिथुक्ऽ तिथ् डटि आगमः अन्त्यावयवः। बहुतिथः। ऽतीयऽ तीय पूरणार्थे तद्धितः। द्वितीयः तृतीयः। ऽतुऽ तु मत्वर्थे तद्धितः। शन्तुः कन्तुः। ऽतुक्ऽ त् कृति पिति आगमः अन्त्यावयवः। संयत् कृत्यम्। ऽतुट्ऽ त् आगमः (ट्युट्युलोः) आद्यवयवः। सायन्तनः। ऽतुमुन्ऽ तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ कृत् आद्युदात्तः। भोक्तुं याति ज्ञातुमिच्छति। ऽतृच्ऽ तृ-कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः। कटस्य कर्त्ता अन्नस्य भोक्ता स्त्रियां ङीप्। ऽतृन्ऽ तृ शीलाद्यर्थे कृत् आद्युदात्तः। कटम् कर्त्ता। ऽतैलच्ऽ तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। तिलतैलम्। ऽतोसुन्ऽ तोस् तुमर्थे कृत् अव्ययः आद्युदात्तः। ईश्वरो विचरितोः विचरितुमीश्वर ऽत्नऽ त्न भवार्थे तद्धितः। चिरत्नः परुत्नः। ऽत्नप्ऽ त्न स्वार्थे तद्धितः अनुदात्तः। नूत्नं प्रत्नम्। ऽत्यक्ऽ त्य–भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः। ऽत्यकन्ऽ त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः। उपत्यका अधित्यका ऽत्यप्ऽ त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः। तत्रत्यः इहत्यः। (त्र) ऽत्रऽ त्र समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम्। गोत्रा। ऽत्रल्ऽ त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वोदात्तता। यत्र कुत्र। तत्रभवान्। ऽत्राऽ त्रा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। देवाय देयं करोति देवत्राकरोति। ऽत्वऽ त्व-भावकर्म्मार्थे तद्धितः। देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम्। ऽत्वन्ऽ त्व

कृत्यार्थे कृत् आद्युदात्तः। कर्त्त्वम्। (थ) ऽथकन्ऽ थक-कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः। गाथकः। ऽथट्ऽ थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप्। पञ्चथः दशथः। ऽथमुऽ थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। कथम् ऽथाऽ था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। यथा तथा सर्वथा। ऽथाल्ऽ था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वमुदात्तः। प्रत्नथा पूर्वथा। ऽथुक्ऽ थ् आगमः डटः अन्त्यावयवः। षष्टः चतुर्थः कतिथः। ऽथ्यन्ऽ थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। अजथ्या यूथिः अविथ्या (द) ऽदघ्नच्ऽ दघ्न उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। ऊरुदघ्नः गजदघ्नः। ऽदाऽ दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। सर्वदा तदा यदा। ऽदानीम्ऽ दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। तदानीम् ऽदुक्ऽ द् आगमः अन्त्यावयवः। अन्यदाशीः अन्यदीयः। ऽदूसऽ दूस दुग्धार्थे तद्धितः। अविदूसम् (अविदुग्धम्)। ऽदेशीयर्ऽ देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोत्तमोदात्तता। पटुदेशीयः। ऽदेश्यऽ देस्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः। पटुदेश्यः। ऽद्यऽ द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् दिने अद्य। ऽद्यस्ऽ द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। समानेऽह्नि सद्यः। ऽद्युस्ऽ द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। उभये दिने उभयद्युः। ऽद्वयसच्ऽ द्वयस उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। उरुद्वयसम् जगद्वयसम्। (ध) ऽधमुञ्ऽ धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः। द्वैधम् त्रैधम्। स्वार्थेडे द्वैधः। ऽधाऽ धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। चतुर्द्धा पञ्चधा पचति। ऽधुनाऽ धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् काले अधुना। ऽधेयऽ धेय स्वरूपार्थे तद्धितः। नामधेयं भागधेयम्। ऽध्यमुञ्ऽ ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तता अव्ययः। ऐकध्यम्। (न) ऽनऽ न मत्वर्थे तद्धितः। पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना। पुराणेऽर्थे च। प्रणम्। ऽनङ्ऽ न भावे कृत् गुणाभावादि। यज्ञः प्रश्नः यत्नः। ऽनञिङ्ऽ नज् शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि। स्वप्नक् धृष्णक्। ऽनन्ऽ न भावे कृत् आद्युदात्तः। स्वप्नः। ऽनाऽ ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः अव्ययः। विना। ऽनाञ्ऽ ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः आद्युदात्तः। नाना। ऽनाटच्ऽ नाट नासिकनतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। अवनाटम्। इनिऊ ऽनिऽ नि भावे कृत्

स्त्रियाम्। ग्लानिः हानिः। इनिङ्ऊ ऽनिङ्ऽ नि समासान्तः अन्तादेशः। युवजानिः। ऽनीग्ऽ नी आगमः अन्त्यावयवः। वनीवश्चीति। ऽनुक्ऽ न् आगमः अन्त्यावयवः। धूनयति प्रीणयति। (प) इपटच्ऊ ऽपटच्ऽ पट-विस्तारे तद्धितः अन्तोदात्तः। अविपटः। इपशप्ऊ ऽपशप्ऽ पाश कुत्सितार्थेतद् अनुदात्तः। भिषक्पाशः। इपिञ्जऊ ऽपिञ्जऽ पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः। तिलपिञ्जः। वेदे तु डित्। तिल्पिञ्जः। इपिटच्ऊ ऽपिटच्ऽ पिट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। चिपिटम्। इपुक्ऊ ऽपुक्ऽ प् आगमः अन्त्यावयवः। स्थापयति यापयति। इपेजऊ ऽपेजऽ पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः। तिलपेजः। (फ) इफक्ऊ ऽफक्ऽ फ-आयन अपत्याद्यर्ते तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। नाडायनः। इफञ्ऊ ऽफञ्ऽ फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः (स्त्रियां ङीप्। वात्स्यायनः आश्वलायनः।) इफिञ्ऊ ऽफिञ्ऽ फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। तैकायनिः। इफिन्ऊ ऽफिन्ऽ फि-आयनि अपत्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। ग्लुचुकायनिः। (ब) इब(व)ऊ ऽब(व)ऽ ब(व) मत्वर्थे तद्धितः। शंबः शम्बः दन्त्यव इति कौमुदीसम्मतम्। इब(व)ऊ ऽब(व)ऽ हुच् ब(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। ब(व)हुगुडः। (भ) इभऊ ऽभऽ भ मत्वर्थे तद्धितः। शम्भः कम्भः। इभक्तल्ऊ ऽभक्तल्ऽ भक्त चतुरर्थ्याम् तद्धितः पूर्वमुदात्तः। ऐषुकारिभक्तम्। इभ्रटच्ऊ ऽभ्रटच्ऽ भ्रट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। अवभ्रटम्। (म) इमऊ ऽमऽ म-भवार्थे मत्वर्ते च तद्धितः। आदिमः मध्यमः। दुमः। इमट्ऊ ऽमट्ऽ म डट् आगमः आद्यावयवः। पञ्चमः दशमः। इमण्ऊ ऽमण्ऽ म भवार्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीप्। माध्यमः। इमतुप्ऊ ऽमतुप्ऽ मत् अस्त्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः। अग्निमान् श्रीमान्। अकारादितस्तु मस्य वः। धवनान् लक्ष्मीवान् यशस्वान् विद्वान्। इमनिन्ऊ ऽमनिन्ऽ सन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः। शुशर्म्मा। इमप्ऊ ऽमप्ऽ म जातार्थे क्त्विप्रत्ययान्तान्नित्यं मप् तद्धितः अनुदात्तः। पक्रिमम्। इमयट्ऊ ऽमयट्ऽ मय तद्रूपविकारे प्राचुर्य्यार्थे च तद्धितः स्त्रियां ङीप्। वाङ्मयः यवमयी यवागूः अन्नमयो यज्ञः।

इमरीसच्ऊ ऽमरीसच्ऽ मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। अविसरीसम् (अविदुग्धम्) इमात्रच्ऊ ऽमात्रच्ऽ मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः। प्रस्थमात्रः गजमात्रम्। कार्त्स्न्ये च तावन्मात्रम्। इमिनिऊ ऽमिनिऽ मिन् मत्वर्थे तद्धितः। गीमी। इमीयऊ ऽमीयऽ मीय भवार्थे तद्धितः। मध्यमीयः। इमुक्ऊ ऽमुकऽ म् आगमः अन्त्यावयवः। पवमानः। इमुम्ऊ ऽमुम्ऽ म् आगमः खिति अन्त्यावयवः। रात्रिञ्चरः। स्तनन्धयः। (य) इयऊ ऽयऽ य भावाद्यर्थे कृत् वेदे। निष्टर्क्यः देवहूयः। लोके तु यत्। समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम्। पाश्या वात्या धूम्या। साध्व्यर्थे च डित्। सभ्यः। इयक्ऊ ऽयक्ऽ य-धात्वं शप्रत्ययः। कण्डूयते। विकरणः। क्रियते नूयते। भावकर्म्माद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। पौरहित्यम् सैनापत्यम्। इयङ्ऊ ऽयङ्ऽ य पौनः पुन्याद्यर्थे धात्वं शप्रत्ययः। ङित् आत्मनेपदं गुणभावादि। बोभूयते चेक्रीयते। इयञ्ऊ ऽयञ्ऽ य-अपत्यद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। गार्ग्यः वात्स्यः। इयत्ऊ ऽयत्ऽ य भावाद्यर्थे कृत् स्वरितः। भव्यं भव्यः, गेयं गेयः, चेयं चेयः। इयल्ऊ ऽयल्ऽ य-मत्वर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः। वेशोभाग्यः यशोभाग्यः। इयस्ऊ ऽयस्ऽ य मत्वर्थे तद्दितः सित्त्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि शंयः शँय्यः कंयः कँय्यः। इयुक्ऊ ऽयुक्ऽ य् आगमः अन्त्यावयः। आदायि स्थायी दायः। इयुच्ऊ ऽयुच्ऽ यु-अन भावाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तता। सुस्राणम् दुर्यानम् इयुस्ऊ ऽयुस्ऽ यु मत्वर्थे तद्धितः सित्त्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि शंयुः शँय्युः कंयुः कँय्युः। उर्णायुः। (र) इरऊ ऽरऽ र मत्वर्थादौ तद्धितः। कुञ्जरः मधुरः। स्वार्थे कुटीरः न प्रकृतिलिङ्गता। शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः। हिंस्रः कम्रः नम्रः। इरण्ऊ ऽरण्ऽ र शरणेऽर्थे तद्धितः वृद्धिः। अग्नीध्–आग्नीध्रम्। इरदानुक्ऊ ऽरदानुक्ऽ रदानु कर्तरि कृत्। कृत्–जीव–जीरदानुः। इरिक्ऊ ऽरिक्ऽ रि आगमः अन्तावयवः। कृ-चरिकरीति। इरिङ्ऊ ऽरिङ्ऽ रि अन्तादेशः। कृ-क्रियते क्रिया। इरिल्ऊ ऽरिल्ऽ रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः। उपरि। इरिष्टातिल्ऊ ऽरिष्टातिल्ऽ रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः। उपरिष्टात्। इरीक्ऊ

ऽरीक्ऽ री आगमः अन्तावयवः। कृ-चरोकरीति। इरीङ्ऊ ऽरीङ्ऽ री अन्तादेशः। मात्रीकरोति धात्रीकरोति। इरुऊ ऽरुऽ र् आदेशः। हरिः अहः। रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः। दारुः धारुः। इरुक्ऊ ऽरुक्ऽ र् आगमः अन्तावयवः। कृ-चर्करीति। इरुट्ऊ ऽरुट्ऽ र् आगमः आद्यवयवः। शी-शेरते, सम्अविद्-संविद्रते। इरूपप्ऊ ऽरूपप्ऽ रूप-प्राशस्त्ये तद्धितः अनुदात्तः। पटुरूपः पचतिरूपम्। इरूप्यऊ ऽरूप्यऽ रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः। कृष्णरूप्या गौः। भवार्थे–समरूप्यः। इर्हिल्ऊ ऽर्हिल्ऽ र्हि सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः। कर्हि तर्हि। (ल) इलऊ ऽलऽ ल चक्षुः क्लेदार्थे तद्धितः न लित्। चिल्लः चुल्लः पिक्लः। इलच्ऊ ऽलच्ऽ ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। चूडालः मांसलः अंसलः। इल्यप्ऊ ऽल्यप्ऽ य आनन्तर्य्यार्थे कृत् अव्ययः पूर्वोदात्तः। प्रभूय प्रकृत्य। इल्युऊ ऽल्युऽ यु-अन कर्तरि कृत् पूर्वोदात्तः। नन्दनः विचक्षणः। इल्युट्ऊ ऽल्युट्ऽ यु-अन भावादौ कृत् पूर्वोदात्तः। भवनम्। स्त्रियां ङीप्। प्रमाणी। (व) इवऊ ऽवऽ व मत्वर्थे तद्धितः। केशवः गाण्डि(ण्डी)वः अजगवः। शंवः शँव्वः कौमुदीमते वलादिरयम् न बशादिः। इवतिऊ ऽवतिऽ वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्ययः। देवदत्तवत् पचति। रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृहवत् वने वसति। इवतुप्ऊ ऽवतुप्ऽ वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्य्यम्। यावान् तावान्। किमः इवनिप्ऊ ऽवनिप्ऽ वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्तः। यज्वा। स्त्रियां ङीप् वस्य रश्च। धीवरी। इवयऊ ऽवयऽ वय मानार्थे तद्धितः। द्रुवयम्। इवरच्ऊ ऽवरच्ऽ वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तः। स्थावरः ईश्वरः। इवलच्ऊ ऽवलच्ऽ वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः। शिखावलः। रजस्वला। इविच्ऊ ऽविच्ऽ वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः। उपयट् उस्रपाः विश्वपाः। इविट्ऊ ऽविट्ऽ वि तस्य लोपः कर्तरि कृत्। अग्रेगाः उदधिक्राः। इविडच्ऊ ऽविडच्ऽ विड संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। निविडम्। इविधल्ऊ ऽविधल्ऽ विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः। बौरिकिविधः। इविनिऊ ऽविनिऽ विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप्। तेजस्वी पयस्वी।

इविरीसच्ऊ ऽविरीसच्ऽ विरीस संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। निविरीसः। इवुक्ऊ ऽवुक्ऽ वु अक भवाद्यर्ते तद्धितः। कन्थिकम्। व् आगमः अन्तावयवः। भू–अभूवन् बभूव। इवुच्ऊ ऽवुच्ऽ वु–अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। उपकः (उपेन्द्रदत्तकः) इवुञ्ऊ ऽवुञ्ऽ वु अक शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि। निन्दकः। हिंसकः। समूहार्ते तद्धितः औष्ट्रकम् औरभ्रकम् राजन्यकम् राजकम्। इवुन्ऊ ऽवुन्ऽ वु-अक साधुकार्य्यर्थे कृत् आद्युदात्तः। प्रवकः सरकः लवकः। वेदनादिकर्त्रर्थे तद्धितः। पदकः क्रमकः। इव्यत्ऊ ऽव्यत्ऽ व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः। भ्रातृव्यः (भ्रातृपुत्रः)। इव्यन्ऊ ऽव्यन्ऽ व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। भ्रातृव्यः (रिपुः) भ्रातय्यर्ते तद्धितः। पितृव्यः (पितृभ्राता।) (श) इशऊ ऽशऽ अ भावे कृत् स्त्रियाम्। कृ-क्रिया। कर्तरि कृत् अ। विद-विन्दः। मत्वर्थे तद्धितः न शित्। रोमशः लोमशः। इशङ्कटच्ऊ ऽशङ्कटच्ऽ शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। विशङ्कटः। इशतृऊ ऽशतृऽ अत् न गुणादि उगित्कार्य्यम्। पचन्तम् विदन् विदती। इशध्यै(न्)ऊ ऽशध्यै(न्)ऽ अध्यै तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः। मदयध्यै पिबध्यै इशस्ऊ ऽशस्ऽ शस् वीप्साबोधके कारके तद्धितः अव्ययः। बहुशो ददाति। इशाकटऊ ऽशाकटऽ शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धितः न शित्। इशाकिनऊ ऽशाकिनऽ–शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धितः न शित्। इशानच्ऊ ऽशानच्ऽ आन कर्तृकर्म्मादौ कृत् समुदायान्तोदात्तः। पचमानः चीयमानः भूयमानम्। इशानन्ऊ ऽशानन्ऽ आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः। पवमानः यजमानः। इशालच्ऊ ऽशालच्ऽ शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः। विशालः। इश्तिप्ऊ ऽश्तिप्ऽ ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्तः। भवतिः बिभर्त्तिः। (ष) इषऊ ऽषऽ अ समासान्तः स्त्रियां ङीष्। द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः। इषच्ऊ ऽषच्ऽ अ समासान्तः स्त्रियां ङीष् अन्तोदात्तः। पद्माक्षः इषङ्गवच्ऊ ऽषङ्गवच्ऽ षङ्गव पशुषङ्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। गोषङ्गवम् महिषषङ्गवम्। इषाकन्ऊ ऽषाकन्ऽ आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीष् आद्युदात्तः। वारकः जल्पाकः। इषिकन्ऊ ऽषिकन्ऽ इषुक्ऊ ऽषुक्ऽ ष् आगमः अन्तायवयवः। जतु-जातुषम् त्रपु-त्रापुषम् मनु - मानुषम्।

इषेन्यन्ऊ ऽषेन्यन्ऽ एन्य आधानार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्त। सामिधेन्यः। स्त्रियां ङीष् सामिधेनी ऋक्। इषकन्ऊ ऽषकन्ऽ क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। पथिकः। इष्ट्रच्ऊ ऽष्ट्रच्ऽ तर अल्पार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। उक्षतरः। स्त्रियां ङीष्, वत्सतरी। इष्ट्रन्ऊ ऽष्ट्रन्ऽ त्र करणाद्यर्ते कृत् आद्युदात्तः। योत्रम्। स्त्रियां क्वचित् ङीष्। नध्री। क्वचिन्न। दंष्ट्रा। इष्ठच्ऊ ऽष्ठच्ऽ ठ- इष्ठन्ऊ ऽष्ठन्ऽ ठ- इष्ठल्ऊ ऽष्ठल्ऽ ठ- इष्फऊ ऽष्फऽ फ-आयन यञन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष्। कात्यायनी कोरव्यायणी। इष्फक्ऊ ऽष्फक्ऽ फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्दिः स्त्रियां ङीष् अन्तोदात्तः। कापिशायनः। इष्यङ्ऊ ऽष्यङ्ऽ य-गोत्रार्थे तद्धितः षित्त्वेऽपि यङश्चाप्। क्रोड्या वावराह्या। इष्यञ्ऊ ऽष्यञ्ऽ ल विकाराद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष्। शमीलम्। इष्वुन्ऊ ऽष्वुन्ऽ वु-अक कर्तरि कृत् आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। नर्त्तकः रजकः। (स) इसऊ ऽसऽ स चतुरर्थ्यां तद्धितः। तृणसः पर्णसः। प्राशस्त्ये तद्धितः। इसण्ऊ ऽसण्ऽ अ समूहार्थे तद्धितः वृद्दिः सित्त्वात् न भत्वम्। पार्श्वम् (परशुसंघः)। सण इसन्ऊ ऽसन्ऽ स इसमसण्ऊ ऽसमसण्ऽ समस् वत्सरार्ते तद्धितः वृद्धिः अव्ययः। ऐषमः। इसातिऊ ऽसातिऽ सात् कार्त्स्न्येन सम्पन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अग्निसात्करोति। इसुक्ऊ ऽसुक्ऽ स् आगमः अन्तावयवः। दधिस्यति। इसुचऊ ऽसुचऽ स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अन्तोदात्तः। द्विरत्ति त्रिः पचति। इसे(न्)ऊ ऽसे(न्)ऽ से तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः। वक्षे वक्तुमित्यर्थः। इसोढऊ ऽसोढऽ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः। अविसोढम् (अविदुग्धम्)। इस्कन्धच्ऊ ऽस्कन्धच्ऽ स्कन्ध समूहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। गजस्कन्धः। इस्नऊ ऽस्नऽ स्न प्राशस्त्ये तद्धितः। मृत्स्ना। इस्नञऊ ऽस्नञऽ स्न अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। पौस्नः। (ह) इहऊ ऽहऽ ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह। विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वान्न प्रदर्शितम्। इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठितरूपादिविवरणम्। — ॥। — अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपादिविवरणम्। — ॥। — इअऊ ऽअऽ अ। रिफ-रेफः

(कुत्सितः।) इअक्रुच्ऊ ऽअक्रुच्ऽ अक्रु समुदायन्तोदात्तः। वच-वचक्रुः। (विप्रः वाग्मी च) इअङ्गच्ऊ ऽअङ्गच्ऽ अङ्ग समुदायान्तोदात्तः। पत-पतङ्गः तृ-तरङ्गः। विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः। विडङ्गः मृदङ्गः। कृ-उत्त्वे कुरङ्गः। श्रृवृञ्भ्यां णित्त्वम्। शारङ्गः वारङ्गः। इअच्ऊ ऽअच्ऽ अ समदायान्तोदात्तः। उद्अऋ-उदरम्। इअचऊ ऽअचऽ अच। कु-कवचम्। इअजिऊ ऽअजिऽ अज्। पारिअजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रथः कित्त्वं संप्रसारणं च। पृथक्। इअटच्ऊ ऽअटच्ऽ अट समुदायान्तोदात्तः। भृ-भरटः। इअटन्ऊ ऽअटन्ऽ अट आद्युदात्तः। शक-शकटः, ककि-कङ्कटः। इअटिऊ ऽअटिऽ अट्। सृ-सरट्। इअठऊ ऽअठऽ अठ। कम-कमठः जृ-जरठः। रम-वृद्धिः। रामठम्। इअण्डच्ऊ ऽअण्डच्ऽ अण्ड समुदायान्तोदात्तः। कृ-करण्डः भृ-भरण्डः। इअतच्ऊ ऽअतच्ऽ अत समुदायान्तोदात्तः। भृः-भरतः, मृ-मरत इअतिऊ ऽअतिऽ अत् शतृवत् उगित्कार्य्यम्। पृष्-पृषन्ति। महमहान् महती वृह-बृहन् वृहती। इअतिऊ ऽअतिऽ अति। अम-अमतिः रम-रमतिः। इअत्रन्ऊ ऽअत्रन्ऽ अत्र आद्युदात्तः। अम-अमत्रम्, यज-यजत्रा। इअत्रिन्ऊ ऽअत्रिन्ऽ अत्रि नित् आद्युदात्तः। पत-पतत्रिः। इअथऊ ऽअथऽ अथ। शो-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इअदिऊ ऽअदिऽ अद्। श्रृ-शरद् दृ-दरद् भस-भसद्। त्यजादेः तस्य डित्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तत् यज-यद् सर्व्वनाम। इअन्ऊ ऽअन्ऽ अ नित् आद्युदात्तः। क्लिश-ललोपः केशः। इअनिऊ ऽअनिऽ अनि स्त्रियाम्। ऋ-अरणि-सृ-सरणिः धृ-धरणिः ग्रहग्रहणिः इअनुङ्ऊ ऽअनुङ्ऽ अन् गुणाभावादि। नद-नदनुः क्षिप-क्षिप्नुः। इअन्यऊ ऽअन्यऽ अन्य। राज-राजन्यः (वह्निः।) श्रृ-शरण्यम् रम-रमण्यम्। इअन्युच्ऊ ऽअन्युच्ऽ अन्यु समुदायान्तोदात्तः। सृ-सरण्युः (मेघः वातश्च)। इअपऊ ऽअपऽ अप। सृ-षुक् च सर्षपः। इअभच्ऊ ऽअभच्ऽ अभ समुदायान्तोदात्तः। त्कृ-करभः श्रृ-शरभः इअमऊ ऽअमऽ अम। कल-कलमः कर्द्द-कर्द्दमः अव-अवमः अध-अधमः। इअमच्ऊ ऽअमच्ऽ अम समुदायान्तोदात्तः। प्रथ-प्रथमः चर-चरमः। इअम्बच्ऊ ऽअम्बच्ऽ अम्ब समुदायान्तोदात्तः। कृ-करम्बः कद-कदम्बः। इअयु(यू)ऊ

ऽअयु(यू)ऽ अयु(यू)। सृ-सरयुः सरसूर्वा। इअर(च)ऊ ऽअर(च)ऽ अर। ऋ-अररस् ऋच्छ-ऋच्छरा जर्ज-जर्जरः। चित्त्वे सर्व्वान्तोदात्तः। अव-अवरः। इअरन्ऊ ऽअरन्ऽ अर आद्युदात्तः। प्रअआअअत-प्रातः। अमः तुटच् अन्तः। इअरुऊ ऽअरुऽ अरु। ऋ-अररुः। इअल्ऊ ऽअल्ऽ अ पूर्व्वोदात्तः। उद्अऋ-उदरम्। इअलच्ऊ ऽअलच्ऽ अल समुदायान्तोदात्तः। मगि-मङ्गलम्। इअलिच्ऊ ऽअलिच्ऽ अलि समुदायान्तोदात्तः। अञ्ज-अञ्जलिः। इअवकऊ ऽअवकऽ अवक। स्था-तादेशः कित्त्वं च स्तवकः। इअसऊ ऽअसऽ अस। अर्पि-अर्पसः (अग्रमांसम्)। इअसच्ऊ ऽअसच्ऽ अस समुदायान्तोदात्तः। अत-अतसः चम-चमसः। इअसानच्ऊ ऽअसानच्ऽ असान समुदायान्तोदात्तः। शृ-शरसानः जृ-जरसानः इअसिऊ ऽअसिऽ अस्। सुअतप-सुतपाः, जातअविद-जातवेदाः। इअसिऊ ऽअसिऽ असि। सन-सानसिः निद्द वृद्धिः। वृ-नुक् वर्णसिः। इअसुन्ऊ ऽअसुन्ऽ अस् आद्युदात्तः। चित-चेतः सृ-सरः तप-तपः। (आ) इआऊ ऽआऽ आ अव्ययः। विअसो-विषा (बुद्धिः)। विअहा-विहा (स्वर्गः)। इआकऊ ऽआकऽ आक। खज-खजाका वल-वलाका शल-शलाका पतपताका। इआगूच्ऊ ऽआगूच्ऽ आगू समुदायान्तोदात्तः। यु-यवागूः। इआणकऊ ऽआणकऽ आणक। लू-लवाणकः धू-धवाणकः। इआतुऊ ऽआतुऽ आतु। जीव-जीवातुः। इआतृकन्ऊ ऽआतृकन्ऽ आतृक आद्युदात्तः। जीव-निद्द वृद्धिः जैवातृकः। इआनकऊ ऽआनकऽ आनक। शी-शयानकः भी-भयानकः। इआनच्ऊ ऽआनच्ऽ आन समुदायान्तोदात्तः। सम्अस्तुअसंस्तवानः। सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः। इआनुक्ऊ ऽआनुक्ऽ आनु गुणाभावः। कृश-कृशानुः। इआन्यऊ ऽआन्यऽ आन्य। वद-वदान्यः। इआय्यऊ ऽआय्यऽ आय्य। स्पृहि-स्पृहयाय्यः। इआरन्ऊ ऽआरन्ऽ आर आद्यदात्तः। अगि-अङ्गारम्, मद-मदारः। इआलऊ ऽआलऽ आल। मव्य-यलोपः वस्य लादेशे मरालः। इआलच्ऊ ऽआलच्ऽ आल समुदायान्तोदात्तः। स्था-स्थालं स्थाली। इआनञ्ऊ ऽआनञ्ऽ आन वृद्धिः आद्युदात्तः। चत-वागमः चात्वालः पत-पातालम्

चडि-चण्डालः। इआलीयच्ऊ ऽआलीयच्ऽ आलीय समुदायान्तोदात्तः। मृज-मार्जालीयः। इआसऊ ऽआसऽ आस। यु-यवासः (दुरालभा)। इआसिऊ ऽआसिऽ आस्। (इ) इइऊ ऽइऽ इ। रु-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किच्च। किरिः, एवं गृ-गिरिः। इ ऽ इइजिऊ ऽइजिऽ इइञ्ऊ ऽइञ्ऽ इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप्। वप वापिः वापी। यज-याजिः याजी। वस-वासिः वासी। इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इइतिऊ ऽइतिऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इइथिन्ऊ ऽइथिन्ऽ इथि आद्युदात्तः। अत-अतिथिः। इ ऽ इ ऽ इ ऽ इ ऽ इइनिऊ ऽइनिऽ इइमनिच्ऊ ऽइमनिच्ऽ इमन् समुदायान्तोदात्तः। हृ-हरिमा सृ-सरिमा धृ-धरिमा। इइमनिन्ऊ ऽइमनिन्ऽ इमन् आद्युदात्तः। जन-जनिमा भृ-भरिमा। इइलच्ऊ ऽइलच्ऽ इल-समुदायान्तोदात्तः। सल-सलिलम् कल-कलिलम् इइ(ष्ट)ष्ठच्ऊ ऽइ(ष्ट)ष्ठच्ऽ इ(ष्ट)ष्ठ समुदायान्तोदात्तः। अञ्ज-अञ्जि(ष्टः)ष्ठः। इइष्णुच्ऊ ऽइष्णुच्ऽ इष्णु-समुदायान्तोदात्तः। गै-गेष्णुः दा-देष्णुः। इइसन्ऊ ऽइसन्ऽ इस आद्युदात्तः। अर्पि-अर्पिसः (अग्रमांसम्)। इइसिऊ ऽइसिऽ इस्। अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः हु-हविः सृप-सर्पिः। इइसिन्ऊ ऽइसिन्ऽ इस् आद्युदात्तः। द्युत आदेर्जः ज्योतिः। (ई) इईऊ ऽईऽ ई। अव-अवीः तृ-तरीः स्तृ-स्तरीः तन्त्रि-तन्त्रीः। इईकन्ऊ ऽईकन्ऽ ईक आद्युदात्तः। कष-कषीका, द्वषि-दूषीका। इईचिऊ ऽईचिऽ ईचि। मृ-मरीचिः कण-कणीचिः। इईदऊ ऽईदऽ ईद। कुस-कुसीदम्। इईमनिच्ऊ ऽईमनिच्ऽ ईमन् समुदायान्तोदात्तः। हृ-हरीमा सृ-सरीमा धृ-धरीमा। इईरच(न्)ऊ ऽईरच(न्)ऽ ईर चित्त्वे समुदायान्तोदात्तः नित्त्वे आद्युदात्तः। हिंसीरः। इईरन्ऊ ऽईरन्ऽ ईर-आद्युदात्तः। कृ-करीरः श्रृ-शरीरम् पृ-परीरम् (फलम्)। इईषन्ऊ ऽईषन्ऽ ईष आद्युदात्तः। कृ-करीषम् तृ-तरीषः। (उ) इउऊ ऽउऽ उ। भृ-भरुः शी-शयुः मृ-मरुः तृ-तरुः चर-चरुः। इउकन्ऊ ऽउकन्ऽ उक आद्यदात्तः। सम्अकस-सङ्कसुकः। इउडच्ऊ ऽउडच्ऽ उड समुदायान्तोदात्तः। गृ-गरुडः। इउण्ऊ ऽउण्ऽ उ वृद्ध्यादि। कृ-कारुः पा-पायुः वा-वायुः स्वद-स्वादुः। इउतिऊ ऽउतिऽ उत्। मृ-मरुत् गृ-गरुत्। इउत्रऊ ऽउत्रऽ

उत्र। त्रै-त्रोत्रम् वृ-वरुत्रम्। इउनऊ ऽउनऽ उन। शक-शकुनः। इउनन्ऊ ऽउनन्ऽ उन आद्युदात्तः। कृ-करुणः करुणा। वृ-वरुणः, दारि-दारुणः। इउनसिऊ ऽउनसिऽ उनस्। दम-दमुनाः। इउनिऊ ऽउनिऽ उनि। शक-शकुनिः। इउन्तऊ ऽउन्तऽ उन्त। शक-शकुन्तः। इउन्तिऊ ऽउन्तिऽ उन्ति। शक-शकुन्तिः। इउमऊ ऽउमऽ उम। कुस-कुसुमम्। इउम्भऊ ऽउम्भऽ उम्भ। कुस-कुसुम्भम्। इउरच्ऊ ऽउरच्ऽ उर समुदायान्तोदात्तः। मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा, चत-चतुरः। इउरन्ऊ ऽउरन्ऽ उर आद्युदात्तः। अस-असुरः, मस-मसुरा। इउरिन्ऊ ऽउरिन्ऽ उरि आद्युदात्तः। जस-जसुरिः सह-सहुरिः। इउलऊ ऽउलऽ उल। तडि-तण्डुलः। इउलच्ऊ ऽउलच्ऽ उल समुदायान्तोदात्तः। हर्ष-हर्षुलः चट-चटुलः। इउलन्ऊ ऽउलन्ऽ उल आद्युदात्तः। वृ-वरुणः ताडि-तण्डादेशः तण्डुलः। इउलिऊ ऽउलिऽ उलि। अगि-अङ्गुलिः। इउशच्ऊ ऽउशच्ऽ उश समुदायान्तोदात्तः। अकि-अङ्कुशः। इउषचऊ ऽउषचऽ उष समुदायान्तोदात्तः। पृ-परुषः नह-नहुषः कलकलुषः। इउ(ऊ)षन्ऊ ऽउ(ऊ)षन्ऽ उ(ऊ)ष आद्युदात्तः। ऋ-अरु(रू)षः।)षन्ऊ इउसिऊ ऽउसिऽ उस। जन-जनुः। अस्य निद्द उदन्तत्वमपि। इउसिन्ऊ ऽउसिन्ऽ उस् आद्युदात्तः। ऋ-अरुः, पृ-परुः, वप-वपुः। (ऊ) इऊऊ ऽऊऽ ऊ। कृष-कर्षूः चम-चमूः तन-तनूः। ऊ इऊकऊ ऽऊकऽ ऊक। मृ-मरूकः, वल-वलूकः मडि-मण्डुकः। कऊ इऊकण्ऊ ऽऊकण्ऽ ऊक वृद्ध्यादि। कण-कणूकः, शल-शालूकम्, कण्ऊ इऊखऊ ऽऊखऽ ऊख। मा-मयादेशः मयूखः। खऊ इऊथन्ऊ ऽऊथन्ऽ ऊथ आद्युदात्तः। जॄ-जरूथम्, वृ-वरूथः। थन्ऊ इऊमऊ ऽऊमऽ ऊम। गुध-गोधूमः। मऊ इऊरऊ ऽऊरऽ ऊर। खर्ज्ज-खर्ज्जूरः, कृप-कर्पूरः, वल्ल-वल्लूरम्। रऊ इऊरन्ऊ ऽऊरन्ऽ ऊर आद्युदात्तः। मी-मयूरः। स्यन्द-सम्प्रसारणम् सिन्दूरम्। मस-मसूरा। रन्ऊ इऊलच्ऊ ऽऊलच्ऽ ऊल समुदायान्तोदात्तः। पिजि-पिञ्जूलम्, कुस-कुसूलः। लच्ऊ (ऋ) इऋऊ ऽऋऽ ऋ। दिव-देवा देवरौ। इऋतिन्ऊ ऽऋतिन्ऽ ऋत् आद्युदात्तः। शक-शकृत्। इऋन्ऊ ऽऋन्ऽ ऋ आद्युदात्तः। सुअअस-स्वसा

स्वसारौ। नअनन्द-ननन्दा ननन्दरौ। (ए) ऽएणुऽ एणु। कृ-करेणुः, हृ-हरेणुः। ऽएन्यऽ एन्य। वृ-वरेण्यः। ऽएरक्ऽ एव गुणाभावादि। पत-पतेरः, कुठ-कुठेरः, गुड-गुडेरः। ऽएलिमच्ऽ एलिम समुदायान्तोदात्तः। पच-पचेलिमः। ऽएष्णुक्ऽ एष्णु गुणाभावादि। गै-गेष्णुः। (ओ) इओतच्ऊ ऽओतच्ऽ ओत समुदायान्तोदात्तः। कवः पादेशः कपोतः। इओलच्ऊ ऽओलच्ऽ ओल समुदायान्तोदात्तः। पट-पटोलः। कपिनलोपः कपोलम्। इओरन्ऊ ऽओरन्ऽ ओर आद्युदात्तः। कठ-कठोरः, चक-चकोरः। (क) ऽकऽ अ गुणाभावादि। स्रु-स्रुवः। विअआअघ्रा-व्याघ्रः। ऽकऽ क वकारप्रश्लेषात् न कित्। कृ-कर्क रा-राका कल-कल्कः। ऽकक्ऽ क अन्तकित्त्वेन नादेः कित्त्वम्। वृ-वृकः, भू-भूकः। ऽकङ्कणऽ कङ्कण वकारप्रश्लेषात् न कित्। मृड-मृडङ्गणः (शिशुः) ऽकणऽ कण वप्रश्लेषात् न कित्। चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च निद्द चिक्कणः। ऽकतुऽ अतु गुणाभावादि। कृ-क्रतुः। ऽकत्रिच्ऽ अत्रि गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः। ऋ-रत्रिः (बद्धमुष्टिकरः)। ऽकत्रन्ऽ अत्र गुणाभावादि आद्युदात्तः। सुअविद-सुविदत्रम्। ऽकन्ऽ अ गुणाभावादि आद्युदात्तः। क्लिश-निद्द कीनाशः। ऽकन्ऽ क वप्रश्लेषात् न कित् आद्युदात्तः। ऽकनसिऽ अनस् गुणाभावादि। वश-उशनाः। ऽकनिन्ऽ अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः। यु-युवा, वृष-वषा। ऽकन्यन्ऽ अन्य कित् आद्युदात्तः। हर्य्य-हिरादेशः हिरण्यम्। ऽकन्युच्ऽ अन्यु गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः। क्षिप-क्षिपण्युः ऽकपऽ अप गुणाभावादि। क्वण-संप्रसारणं कुणपः (शवः)। ऽकपन्ऽ अप गुणाभावादि आद्युदात्तः। उष-उषपः कुट-कुटपः। ऽकमिन्ऽ अम् कित् आद्युदात्तः। इदि-नलोपः, ऽकयन्ऽ अय गुणाभावादि आद्युदात्तः। तन-तनयः। ऽकरन्ऽ करं न कित् आद्युदात्तः। शृ-शर्करा। ऽकलऽ अल गुणाभावादि। तृप-तृपला, तृफ-तृफला। ऽकलन्ऽ कल न कित् आद्युदात्तः। पुष-पुष्कलः। ऽकाकुऽ आकु गुणाभावादि। कट-कटाकुः कुष-कुषाकुः (सूर्य्यः)। ऽकालन्ऽ आल गुणाभावादि आद्युदात्तः। विड-विडालः। इकिकन्ऊ ऽकिकन्ऽ इकितच्ऊ ऽकितच्ऽ इकिन्दच्ऊ ऽकिन्दच्ऽ इकिरच्ऊ ऽकिरच्ऽ इर कित् समुदायान्तोदात्तः।

इष-इषिरः। इकिष्यन्ऊ ऽकिष्यन्ऽ इष्य कित् आद्युदात्तः। रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या। ऽकीकन्ऽ ईक कित् आद्युदात्तः। ऋज-ऋजीकः मृड-मृडीकः। ऽकीटन्ऽ ईट कित् आद्युदात्तः। कृ-किरीटं तृ-तिरीटम्। ऽकुऽ उ गुणाभावादि। पृ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः। ऽकुक्ऽ कु अन्त्यकित्त्वान्नादिकित्त्वम्। ह्री-ह्रीकुः। ऽकुकन्ऽ उक गुणाभावादि आद्युदात्तः। प्रथ-संम्प्रसारणम् पृथुकः ऽकुषन्ऽ उष गुणाभावादि आद्युदात्तः। पृ-पुरुषः। ऽकूऽ ऊ गुणाभावादि। नृत-नृतूः श्रृध-श्रृधूः। ऽकेय्यऽ एय्य गुणाभावादि। स्तु स्तुवेय्यः (वेद एवायम्)। ऽक्तऽ त गुणाभावादि। अक-अक्तः घृ-घृतम् सृ-सृतम्। ऽक्लुऽ लु गुणाभावादि। कृ-कृलुः हन-हलुः। ऽक्रऽ त्र गुणाभावादि अम-अत्रं चि-चित्रं मिद-मित्रम्। ऽक्थन्ऽ थ गुणाभावादि आद्युदात्तः। हन-हथः कुष-कुष्ठः। इक्थिन्ऊ ऽक्थिन्ऽ थि गुणाभावादि आद्युदात्तः। अस-अस्थि सक-सक्थि ऽक्नऽ न गुणाभावादि। तृह-हलोपः तृणम्। इक्निन्ऊ ऽक्निन्ऽ नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न ङीप्। सृ-सृणिः। लू-लूनिः। ऽक्मलन्ऽ मल कित् आद्युदात्तः। कुट-कुट्मलम् कष-कष्मलम्। ऽक्युऽ यु-अन गुणाभावादि। त्कृ-किरणः पृ-पुरणः। ऽक्युच्ऽ यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः। ऋ-उत् उरणः। ऽक्युन्ऽ यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः। भू-भुवनम्। ऽक्रन्ऽ र कित् आद्युदात्तः। सु-सुरः सू-सूरः धा-धीरः। ऽक्ररच्ऽ रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः। कु-कुररः। इक्रिऊ ऽक्रिऽ रि गुणाभावादि। सू-सूरिः। इक्रिन्ऊ ऽक्रिन्ऽ रि गुणाभावादि आद्युदात्तः। अद-अद्रिः भू-भूरिः। शुभ-शुभ्रिः। ऽक्रुकन्ऽ रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः। भी-भीरुकः। ऽक्रुन्ऽ रु गुणाभावादि आद्युदात्तः। रु-रुरुः शाति-ह्रस्वः। शत्रुः। ऽक्लुऽ ल गुणाभावादि। मू-मूलम् शक-शक्लुः अम-अम्लुः। ऽक्वनऽ व गुणाभावादि आद्युदात्तः। अश-अश्वः प्रुष-प्रुष्वः। ऽक्वनिप्ऽ वन् गुणाभावः अनुदात्तः। शी - शीवा क्रुश - क्रुश्वा। इक्विन्ऊ ऽक्विन्ऽ वि, इक्विप्ऊ ऽक्विप्ऽ वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित्। वच-दीर्घः वाक्। ऽक्वुन्ऽ वु-अक कित् आद्युदात्तः। चर-चरकः। ऽक्सरन्ऽ सर कित् आद्युदात्तः। तन-तसरः, ऋष-ऋक्षरः। इक्सिऊ ऽक्सिऽ सि गुणाभावादि। प्लुष-प्लुक्षिः, कुष-कुक्षिः,

शुष-शुक्षिः ऽक्सुऽ सु गुणाभावादि। इष- ऽक्स्नऽ स्न गुणाभावादि। कृत्-कृत्स्नम्, अश-अक्ष्णम्। (ख) ऽखऽ ख वकारप्रश्लेषात् न खित्। शम-शङ्खः मुह-मुरादेशे मूर्खः। (ग) ऽगऽ ग वकारप्रश्लेषात् न गित्। गृ-गर्गः। ऽगक्ऽ ग वकारप्रश्लेषात् न गित् गुणाभावादि। मुद-मुङ्गः। ऽगण्ऽ ग वकारप्रश्लेषात् न गित् वृद्ध्यादि। शृ-नुट् शार्ङ्गः। ऽगन्ऽ ग वकारप्रश्लेषात् न गित् आद्युदात्तः। गम-गङ्गा। (घ) ऽघथिन्ऽ अथि कुत्वम् आद्युदात्तः। निअसग्जअनिषङ्गथिः। ऽचट्ऽ च वप्रश्लेषान्न चित् स्त्रियां ङीप्। कु-दीर्घः कूची। ऽचतुऽ अतु समुदायान्तोदात्तः। एध-एधतुः, वह-वहतुः। इचिक्ऊ ऽचिक्ऽ च् वकाराप्रश्लेषात् न चित् गुणाभावादि। स्रु-स्रुक् स्रुचौ। (झ) ऽझच्ऽ झ०अन्त समुदायान्तोदात्तः। जृ-जरन्तः विश-वेशन्तः। इझिच्ऊ ऽझिच्ऽ झि अन्ति तेन न झित् समुदायान्तोदात्तः। भू-भवन्तिः। (ञ) इञुन्ऊ ऽञुन्ऽ उ वृद्ध्यादिः आद्युदात्तः। दृ-दारु, सन-सानु। (ट) इट(न्)ऊ ऽट(न्)ऽ अ स्त्रियां ङीप्। नित्त्वे आद्युदात्तः। दन्श-नस्य आ दाशः दन्स-दासः। इटिषच्ऊ ऽटिषच्ऽ इष समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। अव-अविष मह-महिषः। (ड) इठऊ ऽठऽ ठ वप्रश्लेषात् न ठित्। कण-कण्ठः। ऽडऽ अ अभत्वेऽपि टिलोपः। ऊर्णु-ऊर्णा। ऽडऽ ड वप्रश्लेषात् न डित्। कुण-कुण्डम्, गु-गुडः। ऽडउऽ अउ अभत्वेऽपि टिलोपः। तन-सन्वत् तितउः डउ ऽडटऽ अट अभत्वेऽपि टिलोपः। नम-नटः। ऽडतिऽ अति अभत्वेऽपि टिलोपः। पा-पतिः। ऽडवतुप्ऽ अवतु टिलोपः उगित्कार्य्यम् अनुदात्तः। भा-भवान् भवती। इडिमिऊ ऽडिमिऽ इम् टिलोपः। कै-किम्। अस्य ऽडुतच्ऽ उत टिलोपः समुदायान्तोदात्तः। अद्अभू-अद्भुतम्। ऽडुन्ऽ उ टिलोपः आद्युदात्तः। श्मन्अश्री-श्मश्रुः, नअश्री अश्रुः। ऽडुम्सुन्ऽ उम्स् टिलोपः आद्युदात्तः। पा-पुमान्, पुंसः। वार्त्तिकेऽप्ययं प्रत्ययः। ऽड्ऽ ऊ टिलोपः। भ्रम-भ्रूः। ऽडैऽ ऐ टिलोपः। रा-रै-राः रायौ। यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं डिमिप्रत्यये। ऽडैसिऽ ऐस् टिलोपः। उद्अचि-उच्चैः नि-दीर्घः नीचैः। ऽडोऽ ओ टिलोपः। गम-गो-गौः, गवा। नाव्ययत्वमुक्तम्। ऽडोसिऽ ओस् टिलोपः। दम्-दोः दोषौ दोषः। ऽडौऽ औ टिलोपः। ग्लै-ग्लौः नुद-नौः

नाव्ययत्वमुक्तम्। ऽड्रट्ऽ र टिलोपः स्त्रियां ङीप्। स्तै-स्त्री। इडिऊ ऽडिऽ रि टिलोपः। तृ-त्रि-त्रियः। (ढ) ऽढऽ ढ वप्रश्लेषात् न ढित्। शम-शण्ढः। (ण) इणित्रन्ऊ ऽणित्रन्ऽ ऽणुऽ णु वप्रश्लेषान्न णित्। स्था-स्थाणुः अज-वेणुः वृ-वर्णुः ऽणुकन्ऽ उक वृद्ध्यादि आद्युदात्तः। पच-कादेशे पाकुकः। ऽण्यऽ ण्य वप्रश्लेषात् न णित्। धृष अकारस्य (त) ऽतऽ त। ली-पुट् ह्रस्वः लिप्तम् (श्लिष्टम्)। ऽतकन्ऽ तक आद्युदात्तः। इष-इष्टका, अश-अष्टका। ऽतन्ऽ त आद्युदात्तः। हस-हस्तः, मृ-मर्त्तः, गृ-गर्त्तः। ऽतनन्ऽ तन आद्युदात्तः। वी-वेतनम्। ऽतशन्ऽ तश आद्युदात्तः। ऽतशसुन्ऽ तशस् आद्युदात्तः। इतिऊ ऽतिऽ ति। विअतस-वितस्तिः सुअअस-स्वस्ति स्वरादिः॥ सूत्रपाठे स्वस्तीतिनिर्द्देशात् न भूभावः। इतिकन्ऊ ऽतिकन्ऽ तिक आद्युदात्तः। वृत-वर्तिका। कृत-कित्त्वम्-कृत्तिका। ऽतुऽ तु। कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः। ऽतुन्ऽ तु आद्युदात्तः। सि-सेतुः तन-तन्तुः मन-मन्तुः। ऽतृच्ऽ तृ समुदायान्तोदात्तः। क्षद-क्षत्ता मन्-मन्ता। ऽतृन्ऽ तृ आद्युदात्तः। शंस-शंस्ता। ऽत्रण्ऽ त्र वृद्ध्यादि। च्यु–च्यौत्रः। (अण्डजः, क्षीणपुण्यश्च।) ऽत्युक्ऽ त्यु-गुणाभावादि। मृ-मृत्युः। ऽत्रऽ त्र। गु-गोत्रं गोत्रा। वच-वक्त्रं यम-यन्त्रम्। ऽत्रन्ऽ त्र आद्युदात्तः। हु-होत्रम् या-यात्रा श्रु-श्रोत्रम्। इत्रिन्ऊ ऽत्रिन्ऽ त्रि आद्युदात्तः। अद-अत्रिः। इत्रिन्ऊ ऽत्रिन्ऽ त्रिन् आद्युदात्तः निच्चेत्युक्तेः न नित्। अद-अत्री अत्रिणौ। इत्रिप्ऊ ऽत्रिप्ऽ त्रि-अनुदात्तः। रा-रात्रिः शद-शत्रिः (हस्ती)। ऽत्वन्ऽ त्व आद्युदात्तः। दात्वः (दाता)। (थ) ऽथक्ऽ थ गुणाभावादि। पृष-पृष्ठं यू-यूथं गू-गूथम्। ऽथन्ऽ थ आद्युदात्तः। उष-ओष्ठः कुष-कोष्ठम् गा-गाथा। (द) ऽदऽ द। शा-शादः (जम्बालः शस्यश्च)। ऽदन्ऽ द आद्युदात्तः। शप-शब्दः अव-अव्दः। (ध) ऽधुक्ऽ धु गुणाभावादि। शी-शीधु। (न) ऽनऽ न। धा-धाना (भ्रष्टयवः) पृ-पर्णम् वस-वस्नः। ऽनक्ऽ न गुणाभावादि। इनिऊ ऽनिऽ नि। वी-निद्द णत्वं वेणिः। ज्या-ज्यानिः। ऽनुऽ नु। दा-दानुः भा-भानुः। (प) इपऊ ऽपऽ प। पा-पापम्। नी-नेपः निद्द नीपः। विष-विष्पम्। इपासऊ ऽपासऽ पास। कृ-कर्पासः। (फ) इफक्ऊ ऽफक्ऽ फ गुणाभावादि। कल-अस्योत्त्वं कुलफः गल-गुल्फः।

(भ) इभऊ ऽभऽ भ। द्व-दर्भः दल-दल्भः (ऋषिश्चक्रश्च)। इभन्ऊ ऽभन्ऽ भ आद्युदात्तः। ऋ-अर्भः गृ-गर्भः। (म) इमक्ऊ ऽमक्ऽ म गुणाभावादि। इष-इष्मः युध-युध्मः भी-भीमः। इमदिक्ऊ ऽमदिक्ऽ मद् गुणाभाव। यु-युष्मद्-त्वम्। अस-अस्मद्-अहम् सर्व्वनाम। इमन्ऊ ऽमन्ऽ म आद्युदात्तः। ऋ-अर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः। इमनिऊ ऽमनिऽ मन्। सुअश्रृ-सुशंर्म्मा। इमनिण्ऊ ऽमनिण्ऽ मन् वृद्धिः। अत-आत्मा। इमनिन्ऊ ऽमनिन्ऽ मन् आद्युदात्तः। सो-साम कृ-कर्म्म वृ-वर्म्म। इमिऊ ऽमिऽ मि। नी-नेमिः भू-कित् भूमिः। इमिनिऊ ऽमिनिऽ मिन्। हु-होमी। इमुकऊ ऽमुकऽ मुक। उष-लान्तादेशः गुणाभावः उल्मुकः। (ज्वलदङ्गारम्)। (य) इयऊ ऽयऽ य। शल-शल्यम्। इयक्ऊ ऽयक्ऽ य गुणाभावः। जन-जन्यं (युद्धम्) जन्या बधूः। इयत्ऊ ऽयत्ऽ य स्वरितः। पु-णुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम्। इयतुच्ऊ ऽयतुच्ऽ यत् समुदायान्तोदात्तः। तन-तन्यतुः। इयुक्ऊ ऽयुक्ऽ यु गुणाभावः। भुज-भुज्युः (भोजनम्)। इयुच्ऊ ऽयुच्ऽ यु न अनादेशः समुदायान्तोदात्तः। मन-मन्युः जन-जन्युः। इयुन्ऊ ऽयुन्ऽ यु-अन आद्युदात्तः। हन-आद्यन्तयोर्घतौ घतनः। (र) इरऊ ऽरऽ र। रीङ्–ह्रस्वः पुट् च रिप्रम् (कुत्सितम्)। इरक्ऊ ऽरक्ऽ र गुणाभावः। स्फाय-स्फारम्। क्षिप-क्षिप्रम् सृप-सृपः। इरन्ऊ ऽरन्ऽ र आद्युदात्तः। इदि- इरुऊ ऽरुऽ रु। मी-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः। जत-जत्रुः। (ल) इलक्ऊ ऽलक्ऽ ल कित्। शी-शीलम्। (व) इवऊ ऽवऽ व। कृ-कर्वः गृ-गर्वः श्रृ-शर्वः बशादिरित्येके। इवन्ऊ ऽवन्ऽ व आद्युदात्तः। इवन्ऊ ऽवन्ऽ वन् न नित्त्वं ज्ञापकात्। ऋ-अर्वा (कुत्सितः।) इवनिप्ऊ ऽवनिप्ऽ वन अनुदात्तः। स्रा-स्रावा ऋ-अर्व्वा (तुरङ्गगर्ह्यथोः।) इवरट्ऊ ऽवरट्ऽ वर स्त्रियां ङीप्। अश-उपधाया ईत्त्वम् ईश्वरः। इवलच्ऊ ऽवलच्ऽ वल समुदायान्तोदात्तः। इल-इल्वलः पल-पल्वलः। इवलञ्ऊ ऽवलञ्ऽ वल वृद्धिः। शी-शैवलः। इवालञ्ऊ ऽवालञ्ऽ वाल वृद्धिः। आद्युदात्तः। शी-शैवालः। इवालन्ऊ ऽवालन्ऽ वाल आद्युदात्तः। शी-शैवालः इविऊ ऽविऽ वि ज्ञापकदस्य न लोपः। द-दर्विः वशादिरित्येके। इविन्ऊ ऽविन्ऽ वि-

अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न विलोपः। वृ-वर्विः। बशादिरित्येके। इवुन्ऊ ऽवुन्ऽ वु अक-आद्युदात्तः। कृ-करकः करका। (श) इशक्ऊ ऽशक्ऽ श वकारप्रश्लेषात् न शित् गुणाभावः। वृ-वृशः। इशुन्ऊ ऽशुन्ऽ शु आद्युदात्तः। स्पृश-पृभावः पर्शुः (आयुधम्)। इश्वण्ऊ ऽश्वण्ऽ श्व वृद्धिः। स्पृश-पृभावः पार्श्वः। (ष) इषवन्ऊ ऽषवन्ऽ अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। प्रथ-संप्रसारणे पृथिवी। इषिवन्ऊ ऽषिवन्ऽ इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी इष्ट्रन्ऊ ऽष्ट्रन्ऽ त्र-आद्युदात्तः। वसः वस्त्रं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम् स्त्रियां ङीष्। नद्री। इष्वरच्ऊ ऽष्वरच्ऽ वर समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीष्। वृ-वर्वरः शृ-शर्वरी। (स) इसऊ ऽसऽ स। वृ-वर्षम्। तृ-तर्षः। वस-वत्सः। हन-हंसः। इसन्ऊ ऽसन्ऽ स आद्युदात्तः। अम-अंसः। इसरन्ऊ ऽसरन्ऽ सर आद्युदात्तः। अश-अक्षरम्। वस-वत्सरः। इसिकन्ऊ ऽसिकन्ऽ सिक आद्युदात्तः। हन-हंसिका (हंसयोषित्)। इस्मन्ऊ ऽस्मन्ऽ स्म आद्युदात्तः। सूच-सूक्ष्मम्। इस्यऊ ऽस्यऽ स्य। मद-मत्स्यः। इस्यन्ऊ ऽस्यन्ऽ स्य आद्युदात्तः। मद-मत्स्यः। ढो रथो येन इति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, दृष्टो रथो येनेति विग्रहे दृष्टरथादेव रथदर्शनादिकर्त्तृश्च बोधकत्वम्। उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरणसम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्रपतनापादानस्य, निहितो घटो यत्रेति विग्रहे निहितघटादिशब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम्. एवमव्ययीभावद्वन्द्वेष्वपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम्। द्वन्द्वस्य एकक्रियान्वयित्वरूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव। तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचिच्च उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता। यथा राजपुरुष हनीयाः। गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्शशीघ्रादिवेग-वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थयस्य तद्धितस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च

शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गाः तदुत्तरात् मत्वर्थप्रत्ययस्य लुक् गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः। यथा गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्तः

– ॥। —

वाचस्पत्यपरियोजनामधिकृत्य

अन्तर्जाले वाचस्पत्यम्, सान्द्रमुद्रिकावाचस्पत्यमिति परियोजना विश्वद्यालयानुदानायोगस्य पारम्परिकशास्त्राध्ययनसमुत्कर्षसंरक्षणपरियोजनायां २००५ वर्षस्य जूलै मासे नवमदिनांके समारब्धा। ततः अपि पूर्वं २००४ वर्षतः वाचस्पत्यग्रन्थस्य सङ्गणकयन्त्रारोपणं संस्कृत् नेट् केन्द्रे समारब्धमासीत्।

विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य धनसाहाय्येन प्रवर्त्यमानायां परियोजनायां निर्मितम् अन्तर्जालवाचस्पत्यं सान्द्रमुद्रिकावाचस्पत्यम् इति द्वयं विदुषाम् अभिप्रायग्रहणाय उपयोगाय च समुपस्थाप्यते । सततमस्य परिवर्धनं परिष्करणञ्च काले काले भविता।

॥॥॥

१८८४ वर्षे पण्डिततारानाथतर्कवाचस्पतिमहाशयेन वाचस्पत्यकोशः कालिकता प्राकाश्यमानीतः। ततःपरं गतेषु वर्षेषु जनानाम् अभिरुचिमभिलक्ष्य त्रिवारं पुनः पुनः प्रकाशितः अयं कोशः। किन्तु प्राचीनमुद्राक्षराणाम् अस्पष्टत्वात् पुनःप्रकाशितान्यपि प्रकाशनानि अस्पष्टानि जातानि। प्रकाशयितारः पुनरुट्टंकनम् अकृत्वैव प्रकाशनमकार्षुः। येन कोशस्थानि कानिचनपदानि कतिचन वाक्यानि, उद्धरणानि च अद्यत्वे अस्पष्टप्रायतां गतानि। अत एव ग्रन्थविच्युतिभीतिः विवर्धते। तस्मादेव ग्रन्थस्यास्य भूयो भूयः प्रसारमभिकांक्षता राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेनानेन अन्तर्जालवाचस्पत्यं सान्द्रमुद्रिकावाचस्पत्यमिति द्वयं परियोजना रूपेण स्वीकृतमभूत्। तस्य योजनविशेषस्य फलतया इदमत्र समुस्थापितम्।

वाचस्पत्यस्य वैद्युतीकरणमहत्त्वम्

प्रकाशितस्य ग्रन्थस्य विक्रयणमूल्यं षट्सहस्रं रूप्यकाणि। एतच्च पठितुः विद्यार्थिनः अथवा सामान्यस्य जनस्य च महार्घं भवति। पठितारः महार्घमपि ग्रन्थममुमभिलषन्त्येव पठितुम्। अत एव अध्येतृभिः जनैः विद्यार्थिभिः अध्यापकैर्वा

ग्रन्थालयः उपसर्पणीयो भवति। एतच्च विज्ञाय प्रतिजनम् उपयोक्तारश्च उपलक्ष्य न्यूनेन मूल्येन विद्वत्कार्याय च एतादृशःकोशः अत्यावश्यकः इति मत्वा प्रसाराय अन्तर्जालवाचस्पत्यस्य सान्द्रमुद्रिकावाचस्पत्यस्य च प्रसारः कर्तुमिष्यते। उभाभ्यामपि वाचस्पत्यकोशः न्यूनेन मूल्येन प्राप्यते। महान् ग्रन्थराशिः वाचस्पत्ये निहितः वैद्युतीकरणेन संरक्ष्यते च। अन्येषामपि रामायण-महाभारतादिग्रन्थानामध्ययनावसरे कोशः अयं साहाय्यग्रन्थरूपेण समाश्रयितुं शक्यः। न केवलं भारतीयाः अपि तु अन्तर्जालमाश्रित्य अन्ये अपि नानादेशस्थाः कोशममुं प्राप्नुयुः इति समाशास्यते।

परियोजनायाः उद्देश्यम्

१. वाचस्पत्यस्य नवीनसम्पादनम्, अन्तर्जालसान्द्रमुद्रिकावाचस्पत्यप्रकाशनम्

२. नानापदानां सुलभमन्वेषणाय योजनानिर्माणम्

३. वाचस्पत्यसंरक्षणम्

४. नानाविदुषां छात्राणां च उपयोगाय वाचस्पत्यस्य प्रसारः।

५. पाठनयोग्यवाचस्पत्यग्रन्थप्रतिकृतिसंरक्षणम्

परियोजनाभिमतम्

अनया परियोजनया वाचस्पत्यस्य अन्तर्जाल-सान्द्रमुद्रिकाप्रकाशनं विदुषामभिप्रायाविषकरणाय निर्मितम्। भाविनि काले कार्यस्वरूपं विमृश्य ग्रन्थे विद्यमानान् देषाश्च परिगणय्य यथाधनसाहाय्यं ग्रन्थस्यास्य

सर्वथा सर्वशः निर्दुष्टम् अत्युत्तमं स्वरूपं प्रस्तोष्यते शक्यसंभवे मुद्रितप्रतिकृतिरपि समर्प्यते।